

DRAVA U OČIMA JOZEFINISTA¹

THE DRAVA RIVER, SEEN BY JOSEPHINISTS

Drago Roksandić

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb
Republika Hrvatska
drago.roksandic@ffzg.hr

Primljeno/Received: 8. 9. 2011.

Prihvaćeno/Accepted: 7. 10. 2011.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC 504.53.058(497.5-37)091

Sažetak

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća umnožavaju se one obavijesti o rijeci Dravi i Podravini koje danas možemo koristiti kao izvore za ekohistorijske studije. Iako su sve te obavijesti skoro beziznimno funkcionalne, tj. nastale spisateljskom djelatnošću državnih dužnosnika, moguće ih je višestruko tipologizirati i kontekstualno problematizirati. U svim slučajevima ponajprije je riječ o tekstovima koje nisu napisali »ljudi s Drave«. Riječ je o opisima koje je moguće istraživati kao izvješća, ali i kao putopise. Zajedničko im je i to da uključuju obavijesti o iskustvima s putovanja, znamenitostima, izglednim koristima, mogućnostima konstruiranja drugačijeg svijeta i okoliša itd., dakle, retrospektivno i prospektivno. Drugo, oni slijede dominantne europske epohalne intelektualne senzibilitete konca 18. stoljeća, a to znači da su određeni iskustvima prosvjetiteljstva i predromantizma. Kada je riječ o odnosu spram okoliša, »kanoni« fiziokratizma i u austrijskom slučaju distinktivnog jozefinističkog kameralizma diskurzivno su također artikulirani u epohalno prepoznatljivim obrascima. Treće, Drava u Hrvatskoj i naročito Slavoniji u to doba još uvijek ponajprije percipirana kao rijeka u zemlji na granici osmanskog svijeta, što reprezentacijski također uključuje mnoštvo stereotipa o europskom »Drugom«, o iskustvu s granice civilizacije i barbarstva, s europske periferije. Svi ovi opisi, neovisno o međusobnim razlikama, nastaju s potrebom integriranja podravskog svijeta u srednjoeuropski kontekst, neovisno o tome da li je težište na društvenim, gospodarskim, kulturnim ili bilo kakvim drugim promjenama. Pritom se iskazuje interes i za promjene koje se očekuje od autohtonog i koloniziranog stanovništva, kao i za one u okolišu. Nerijetko je riječ i o onima u vezi s promjenom ljudskog odnosa prema okolišu. Kako je u njima redovito uočljiv interes za stanovništvo, nisu rijetke svojevrzne »etnokarakterologije«.

Ključne riječi: Drava, Hrvatska i Slavonija, Varaždinski generalat, Josip II., kultura putovanja, fiziokratizam, prosvjetiteljstvo, domoljublje (*Vaterlandsliebe*)

Keywords: the Drava River, Croatia and Slavonia, the Generalate of /Varaždin/Varasdin, Joseph II, *Reisekultur*, physiocratism, enlightenment, patriotism (*Vaterlandsliebe*)

¹ Ovaj je članak izvorno bio zamišljen kao koautorski rad s kolegicom Kristinom Milković s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te je u obliku prethodnog priopćenja, naslovljenog »Drava, rijeka bez obala? Ukrštena protivnička viđenja« (kraj 18. i početak 19. stoljeća), bio prezentiran na projektnoj konferenciji *Ekohistorija Podravskog višegraničja (od cca 15. stoljeća do 1918. godine u Koprivnici, 13. studenog 2003. godine*. Nove istraživačke obveze u međuvremenu su kolegicu Milković usmjerile u drugim pravcima pa je ovaj članak nastao kao individualni rad s promijenjenim problemskim težištem. Zahvaljujem se kolegici Milković na suradnji u pripremi konferencijskog izlaganja.

Uvod

Ovaj je članak doprinos istraživanjima jozefinističke kulture službenih putovanja hrvatskim zemljama, a usredotočen je na percepcije i imaginaciju rijeke Drave u tri suvremena spisa: prvo, suvremeni tiskani opis dvorskog dužnosnika Friedricha Wilhelma von Taubea *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Sirmien* (Leipzig 1777. i 1778.)², neobjavljeni *Beschreibung des Warasdiner Generalats*, koji je nastajao u razdoblju od 1780. do 1783. godine³, tj. istovremeno s »Josephinische Landesaufnahme« Varaždinskog Generalata (1781. i 1782.) te suvremeni, nedavno prijevodno objavljeni spis isto tako vojnokrajiskog činovnika i dvorskog dužnosnika Franza Stefana Engela *Beschreibung der Königreich Slavonien und Herzogthums Syrmien*, koji je izvorno zaključen 1786. godine.⁴

Opisi Drave o kojima je riječ u ovom članku nastali su u razdoblju između 1777., odnosno, 1778. i 1786. godine. Sva tri bili su djelo habsburških dužnosnika, u sva tri slučaja vjerojatno Nijemca, ali i ljudi vrlo različitih životopisa. Sva trojica su oficijelno djelovali i, dakako, prebivali u dravsko-savskom međurječju. Dužine njihovih boravaka bile su različite, a zajedničko im je bilo da su vrlo mnogo putovali predjelima koji su na različite načine bili u njihovoj jurisdikciji, da su susretali mnoštvo različitih ljudi u različitim situacijama i suočavali se s mnoštvom otvorenih pitanja i problema za čije su rješavanje više ili manje bili odgovorni. Stoga je njihove opise nemoguće čitati isključivo kao tekstove.

Tekst i povijesni konteksti u rasponu od suvremenosti teksta do suvremenosti istraživačeva odnosa prema tekstu u mnogostrukim su odnosima.⁵ Taubeov i Engelov rukopis nastali su njihovom vlastitom voljom, kao izraz njihovih unutrašnjih potreba, ali i kao svjedočanstvo njihova habsburškog domoljublja (*Vaterlandsliebe*). Varaždinski *Beschreibung*, naprotiv, nastao je po službenoj dužnosti, kao anketni odgovor napisan po nalogu Dvorskog ratnog vijeća.

² Friedrich Wilhelm von Taube (London, 12. ožujka 1728. – Beč, 16. lipnja 1778), pisac je djela *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Sirmien, sowohl nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer ißigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militairischen Dingen* (Bücher I, II, III, Leipzig 1777, 1778). Vidjeti srpski prijevod: Fridrih Vilhelm fon TAUBE, *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema kako s obzirom na njihove prirodne osobine tako i na njihovo sadašnje ustrojstvo i novo uređenje u crkvenim, građanskim i vojnim stvarima. Iz sopstvenog posmatranja i zapažanja učinjenih u samoj zemlji* (Preveo s njemačkog Boško Petrović. Novi Sad 1998.). U ovome članku koristit će se spomenuti prijevod (dalje: TAUBE 1777. i 1778.).

³ Rukopis sam pronašao Beču, u Ratnom arhivu (dalje: KA). Uvezan je i pisan njemački, njemačkim kurentom. Signatura je KA, K VII I 213 E, *Beschreibung des Warasdiner Generalats*, 1783. (dalje: BWG, 1783).

⁴ Neobjavljeni rukopis vojnog dužnosnika Franza Stefana ENGELA *Beschreibung des Königreichs Slavonien und Herzogthums Syrmien* napisan je 1786. godine i prvi put tiskan u srpskom prijevodu Vere Stojić s redakturom Slavka Gavrilovića 2003. godine: Franc Štefan ENGEL, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, Novi Sad 2003., 448 str. (dalje: ENGEL 1786.). Obavijesti za ekohistoriju Drave sadržani u ova tri izvora neće u ovom članku biti kritički vrednovani sa stajališta recentnih istraživanja rijeke Drave. Ipak, smatram važnim upozoriti na neke od najvažnijih radova, dijelom nastalih u vezi s istraživanjima u projektu »Triplex Confinkium«, koji mi mogli biti poticajni za čitatelje zainteresirane za takav pristup: Hrvoje PETRIĆ, *Općina i župa Drnje. Povijesno-geografska monografija*, Drnje 2000.; Hrvoje PETRIĆ, »Utjecaj rijeke na pogranična naselja. Primjer rijeke Drave u 18. i 19. stoljeću«, *Ekonomska i ekohistorija*, god. I., br. 1., Zagreb – Samobor 2005., str. 37 – 62; Hrvoje PETRIĆ, Dragutin FELETAR, »Ljudi i selo Donja Dubrava na Dravi do sredine 20. stoljeća«, u: Zvonimir BARTOLIĆ, Dragutin FELETAR, Vladimir HORVAT, Ladislav KRANJEC i dr., *Općina i župa Donja Dubrava. Povijesno-geografska monografija*, Donja Dubrava 2007.; Hrvoje PETRIĆ, Dragutin FELETAR, *Općina Đelekovec. Povijesno-zemljopisna monografija*, Đelekovec 2008.

⁵ Herman BAUSINGER, Klaus BEYRER, Gottfried KORFF (herausgegeben von), Daniel J. BOORSTIN, *The Discoverers. A History of Man's Search To Know His World and Himself*, Vintage Books, 1983. (srpski prijevod: Danijel Dž. BORSTIN, *Svet otkrića. Pripovest o čovekovoj potrazi za spoznajom sveta i samog sebe*, Beograd, 2003. (posebno, str. 426 – 470; *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, München 1991., 1999.² (vidjeti, posebno: Cornelius NEUTSCH, »Die Kunst, seine Reisen wohl einzurichten – Gelehrte und Enzyklopädisten«, nav. dj., 146 – 152 i Andreas HARTMANN, »Reisen und Aufschreiben«, nav. dj., 152 – 159; Justin STAGL, *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550 - 1800*, Harwood Academic Publishers, 1994. (vidjeti, posebno: »Josephinism and Social Research: The 'Patriotic Traveller' of Count Leopold Berchtold«, nav. dj., 209 – 231 i »August Ludwig Schläzer and the Study of Mankind According to Peoples«, nav. dj., 233 – 268; Antoni MACZAK, *Travel in Early Modern Europe*, Polity Press, 1995.; »Voyage et voyageur«, u: Michel DELON (sous la direction de), *Dictionnaire européen des Lumières*, Presses universitaires de France, 1997., str. 1092 – 1095.

Friedrich Wilhelm von Taube, pisac *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Sirmien*, prvi je u 18. stoljeću opisao Kraljevinu Slavoniju i Vojvodstvo Srijema po prosvjetiteljskim, napose, geografsko-statističkim obrascima te modelski utjecao na potonje prosvjetiteljski utemeljene opise.⁶ S druge strane, u usporedbi s drugom dvojicom pisaca o kojima je riječ, najkraće je boravio u Slavoniji i Srijemu.⁷ Inače, o njemu osobno danas se još uvijek ne može reći mnogo više nego što je zapisao njegov slavni suvremenik, luteranski teolog i geograf Anton Friedrich Büsching (Stadthagen u Schaumburg-Lippe, 27. rujna 1724. – Berlin, 28. svibnja 1793.) 1778. i 1783. godine.⁸ Büschinga je znatno kasnije sažeto prepisao Wurzbach.⁹ Od tada, unatoč pretiscima Taubeovih djela i, bar u hrvatskom i srpskom slučaju, učestalom korištenju *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Sirmien*, ..., nitko nigdje nije ni pokušao kritički istražiti njegov uistinu impresivan opus, koji je, *nota bene*, teško bibliografski egzaktno identificirati – toliko je naslova, ponovljenih izdanja i neobjavljenih rukopisa.¹⁰

Rano ostavši bez oca, inače, vrlo sposobnog liječnika i prirodnog znanstvenika (umro 1743.) – koji je u Londonu bio osobni liječnik britanske kraljice Karoline Wilhelmine, supruge Georgea II. – Taube se ambiciozno upustio u studij prava, koji mu je trebao osigurati egzistenciju. Preuranjeni studentski *plaidoyer* za primjenu načela prirodnog i međunarodnog prava onemogućio ga je u pravljenju akademske karijere. Od 1747. do 1749. godine proputovao je na svojoj *Weltreise* brojne europske, afričke i američke zemlje. Od 1749. godine, nakon što je ipak stekao doktorat pravnih znanosti i postao odvjetnik u Hannoveru, radio je različite advokatske poslove. Zasativši se takva načina života, u kojemu je inače profesionalno bio vrlo uspješan, već 1754. godine prešao je u privatnu službu dvorskog vijećnika baruna Hammersteina. Ta služba mu je još brže dosadila jer

⁶ Opis je posvećen grofu Franzu Xaveru Kolleru (cca. 1721 – 1787.), jednome od vodećih političara marijarezijanskog prosvijećenog apsolutizma i, pored ostalog, predsjedniku c.-k. ilirske dvorske deputacije, u čijoj su ovlasti bili poslovi »povlaštenih« pravoslavni u Habsburškoj Monarhiji, odnosno, u Karlovačkoj mitropoliji. Posveta je datirana u Beču s 16. srpnjem 1777. godine, dakle, nakon što je Taubeu podijeljeno plemstvo, o čemu svjedoči i njegov potpis uz posvetu, kao i, dakako, naslovna formulacija njegova imena. U granicama mogućih uvida, još jedan Taubeov rad odnosi se na hrvatske i druge jugoistočnoeuropske zemlje u granicama Habsburške Monarhije: *Short Account of a Particular Kind of the Torpedo Found in the River Danube with Several Experiments Made in This Fish* (*Philosophical Transactions*, 1775). Među neobjavljenim rukopisima nalazio se i *Critische Nachricht von unterschiedlichen neuen Entdeckungen, welche 1776. und 1777. in Slavonien, Syrmien und in den angrenzenden Ländern gemacht sind und sowohl die Alterthümer als auch die Naturgeschichte betreffen. Mit Kupfern, Rissen und Landkarten privlači posebnu pažnju. Otvoreno je pitanje koliko je ovaj tekst iskorišten u Opisu u kojem je ovdje riječ, a koliko se radi o uistinu neobjavljenom radu. Nisam uspio doći do obavijesti o tome gdje se sve danas nalazi neobjavljena Taubeova ostavština.*

⁷ »...krajem 1767. poslao ga je car Josif II u Slavoniju, a odatle u Erdelj i u Vojnu granicu, da u ime vladara prisustvuje u Karlovcima onamo sazvanom sinodu sedam episkopa i mitropolita ilirske nacije, tj. nesjedinjenih Grka, a zatim da ispita sporne granice između Sibinja i Brašove; osim toga, imao je po nalogu carevu, posla u Temišvarskom Banatu i u Beogradu. Kad se u februaru 1777. vratio u Beč, dobio je, u znak odlikovanja zbog obavljenih poslova, plemstvo i mesto savetnika pri Donjoaustrijskoj vladi, ali kao takav umro je već 1778, u dobu od pedeset godina.« (WURZBACH u: ENGEL, *Opis Slavonije i Srema*, str. 251).

⁸ ANTON FRIEDRICH BÜSCHING, *Wohentliche Nachrichten von Landkarten und Büchern*, Berlin 1778., br. 42, 43 i 44.; ISTI, *Beyträge zur Lebensgeschichte merkwürdiger Personen*, Vol.. IV, Halle 1783., S. 219 – 314. Taube je bio njegov vrijedni suradnik u radu na kapitalnoj, mnogosveščanoj *Neue Erdbeschreibung* (Hamburg 1754 – 1792).

⁹ Constrantin WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* (Wien, 1856 – 1891., Teil 43, str. 122 – 123).

¹⁰ Izbor iz djela: *De differentiis juris civilis a jure naturae* (Göttingen 1747.); *Thought on the Present State of Our Colonies in North-America, on Their Behaviour to the Mother Country and on the True Interest of the Nation in Regard to the Colonies* (London 1766.); *Vertheidigung der Ober- und Untergerichtsfreyheiten und anderer Hoheitsrechte, welche der uralten Westphalischen Veste ... zu Wulfen unläugbar haften ...* (Wien 1766); *Historische und politische Abschilderung der engländischen Manufacturen, Handlung, Schiffahrt und Colonien: nach ihrer jetzigen Einrichtung und Beschaffenheit theils aus eigener Erfahrung, theils aus zuverlässigen ... Nachrichten im Grundriss entworfen* (Wien 1774., 1777.); *Geschichte der engländischen Handelschaft, Manufacturen, Colonien und Schiffahrt in den alten, mittleren und neueren Zeit, bis auf das laufende Jahr 1776.* (Leipzig 1776); *M. Joh. Jac. Schatzens Kern der Geographie aufs neue umgearbeitet und vermehrt* (Wien, 1776.); *Abschilderung der engländischen Manufacturen, Handlung, Schiffahrt und Colonien, nach ihrer jetzigen Einrichtung und Beschaffenheit* (Wien 1777, 1778); *Ludwig der Aeltere als Markgraf von Brandenburg*, 1323 – 1351.

se i nadalje morao baviti neugodnim odvjetničkim poslovima. Godine 1756. našao se u Beču, gdje je ušao u službu dvorskog tajnog vijećnika i zapovjednika pukovnije baruna von Moltke. Pod von Moltkeovim utjecajem, privukao ga je vojnički poziv pa je već sljedeće godine dobrovoljno otišao u (sedmogodišnji) rat. Ubrzo je zadobio lakšu ranu na glavi u bitci kod Kolina, 17. lipnja 1757. godine, ali je ostao na bojištu do zaključenja mira (1763.). Vrativši se u Beč, prešao je na katoličanstvo, što je bio faktični preduvjet pravljenju bilo kakve karijere većeg stila. Iste je godine otišao u London, svoj rodni grad, u službi novopostavljenog habsburškog veleposlanika Ch. A. von Seilerna, kao njegov privatni tajnik. Stekao je ne samo glas izvornog govornika engleskog jezika nego i vrsnog poznavatelja britanskih i kolonijalnih prilika. Godine 1766. opozvan je u Beč, nakon što je u Londonu napravio jedan hijerarškijski *faux pas*. Kraće vrijeme ostao je bez ikakve službe. Međutim, Taube se ni u ovoj nezavidnoj situaciji nije izgubio nego je 1766. godine tiskao opsežno djelo posvećeno svome dobrotvoru barunu Philippu Ludwigu von Moltkeu (*Vertheidigung der Ober- und Untergerichtsfreyheiten und anderer Hoheitsrechte, welche der uralten Westphalischen Veste ... zu Wulfen unläugbar haften ...*). Potonjemu je djelo poslužilo da bolje zaštiti svoje staleške interese, a za Taubea je bilo poticaj da istraživački uđe u mnoga pitanja njemačke povijesti srednjeg i ranoga novog vijeka.

Konačno je krajem 1767. godine, kao povjerenik Josipa II., bio upućen u Erdelj i Slavoniju, provincijalnu i vojnokrajisku, gdje je ostao na raznim poslovima do 1777. godine.¹¹ Bilo je to posljednje desetljeće njegova života u kojem je konačno imao oficijelni status u državnoj hijerarhiji, široke i različite ovlasti, što mu je omogućavalo da zadovoljava svoje interese znanstvenika, a da ne iznevjeri svoje oficijelne dužnosti. Naprotiv. Jedno je s drugim moglo biti i bilo u stalnom međuodnosu. Uostalom, nikada nije toliko ni objavljivao kao u ovome desetljeću, kao da se žurio da što više onoga što je kumulirao u sebi što prije obznani. U svakom slučaju, slavonsko-srijemsko desetljeće Taubeova života danas je velik istraživački izazov.

T. A[...]autsching, varaždinski vojnokrajiski »Feld Kriegs Commissaire« djelomično utvrđenog osobnog identiteta, pisac je spisa *Beschreibung des Warasdiner Generalats*¹². Međutim, u samome BWG dovoljno je zapisa u »Ich-Form«, koji omogućuju da se rekonstruira njegova profesionalna karijera. Upravo ti osobno intonirani zapisi svjedoče da je BWG, koji je nastajao između 1780. i 1783. godine – dakle, neuobičajeno dugo za doba kada su promjene sustjecale jedne druge kao nikada ranije u povijesti Habsburške Monarhije – djelo iskusna vojnokrajiskog dužnosnika. Uostalom, čitava njegova profesionalna karijera u Vojnoj krajini, započeta najkasnije 1754. godine, kada se nalazio na jednoj od zapovjednih dužnosti u Gradišćanskoj pukovnji 1754. godine – nije se prekidala. Od 1756. do 1783. godine bio je na visokim dužnostima u Varaždinskom Generalatu, stekavši bogato

¹¹ Poblize je neistražena ostala njegova djelatnost u Karlovačkoj mitropoliji, koja se vremenski podudarila s razdobljem koje je bilo presudno u jozefinističkoj srednjoeuropeizaciji srpskog pravoslavlja u Habsburškoj Monarhiji.

¹² Vidjeti bilješku 3. Puni je naslov rukopisa: »Ganz unterthänigste Beschreibung Des Warasdiner Generalats, welche auf Hochgnädigste Verordnung eines Hochlöb[lichen] Kaiser König[lichen] Hofkriegs-Raths de dato 27ten Xber 1780. nach denen pro Norma Vorgeschriebenen Puncten ex parte Oeconomica ganz unterthänigst zu erörtern unternommen worden.« (str. 1, 1 – 5). Potpisan je »Signatum Bellwar den 18 Martij 1783 T. A[...]autsching Feld Kriegs Commissair« (str. 252). Prezime je djelomično čitljivo pa ću na pisca referirati neupitnim početnim slovima imena i prezimena »T. A.«. Potonji pokušaji – na žalost, vremenski ograničeni! – da korištenjem protokola i *indices* Dvorskog ratnog vijeća identificiram autora zasad nisu uspješno okončani. Kopija rukopisa dostupna je u Knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu: DRAGO ROKSANDIĆ i NATAŠA ŠTEFANEK (priredili), *Beschreibung des Warasdiner Generalats (1783.)*, Čitanke. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 32/2002

¹³ Uvodni dio poglavlja o konskripciji, jednome od najvažnijih, ali i najzahtjevnijih instrumenata održanja vojnokrajiskog ustroja, bio je idealna prilika za A. T. da istakne svoje racionalističke birokratske potencijale, koji su do punoga svog izražaja bili došli u kriznim situacijama u Slavonskoj krajini 1754. i u Varaždinskom Generalatu 1756. godine: »c) Die Conscriptio. Von der Conscriptio einen kargen Begriffe zu entwerfen oder zu geben, scheint zwar Schwär zu seyn, ohne einen Formul beyzulegen. Diese hat sich in Jahr 1754 in Slavonien bey dem Gradiscaner Regiment mit allerhöchster approbation, und .

iskustvo neuspjelih ili, u najboljem slučaju, nedovršenih vojnokrajiskih reformi.¹³ Započeo je raditi u Gradišćanskoj pukovniji u vrijeme njezina vojnokrajiskog preustroja, 1753. godine, povjerenog grofu Serbelloniju. Konskripcija iz 1754. godine, o kojoj je ovdje riječ, nužno je slijedila vojni preustroj.¹⁴ Očito se dokazao uspješnim u tom poslu jer je 1756. godine bio upućen u jedva smireni Varaždinski Generalat, gdje je obavio analogni, ali i izvedbeno mnogo zahtjevniji posao. Varaždinski krajišnici su od *Statuta Valachorum* (1630.) nadalje uživali veća posjedovna prava nego bilo koji drugi, bilo gdje drugdje na Vojnoj krajini. Zbog konačnog ukidanja tih povlastica u biti je i bila izbila buna 1755. godine, odmah nakon proglašenja *Militair-Graeniz-Rechten* (1754.). Potonja su ta prava suštinski redefinirala u procesu uniformne militarizacije Vojne krajine. A. T. je nakon dolaska u Varaždinski Generalat očito bio suočen sa svojevrsnom »kvadraturom kruga«. Budući da u Varaždinskom Generalatu kasnije više nije bilo buna te budući da je institucija konskripcije postupno bivala sve stabilnijom i razgranatijom, A. T. je 1783. godine mogao nenametljivo, ali jasno istaći postignuto i naglasiti njezinu važnost za najavljene nove, jozefinističke vojnokrajiske reformske projekte.

Bio je to finale njegova dvadeset i sedmogodišnjeg iskustva u Varaždinskom Generalatu, tj. od 1756. do 1783. godine.¹⁵ Njegovo »respiciren« ne ostavlja mjesta nedoumicama.¹⁶

Umetnuti autorov dodatak na strani 172 BWG-a implicitno je odgovaralo na pitanje o mogućnostima daljnjeg razvitka ustrojstva i načina vođenja gospodarskih poslova u Generalatu. Naime, nakon smrti svoje majke Marije Terezije, Josip II. je, pored ostalog, otvorio proces dalekosežnijih reformi Vojne krajine. Izgleda da u početku ni sam nije bio dovoljno siguran kako preustrojiti vojnokrajiski sustav, osim što je bio uvjeren da je i u Vojnoj krajini bilo potrebno provesti razdiobu vojnih i civilnih ovlasti, poučen, kao i u štoćemu drugom, pruskim primjerom.¹⁷ Međutim, pruska i habsburška vojska silno su se međusobno razlikovale. Udio krajišnika u habsburškoj vojnoj sili i dalje je bio nesrazmjerno vrlo visok, posebno imajući u vidu njihov udio u ukupnom stanovništvu Monarhije. Takav je prema vladarevu mišljenju trebao i ostati, što je prusku i austrijsku situaciju činilo vrlo različitim.¹⁸ Drugim riječima, u reforme se nije smjelo ući, a da ne budu promišljene i pripremljene, tim više što je apartnost vojnokrajiskog poretka u odnosu spram razvojnih implikacija jozefinističke agrarne politike u civilnim jurisdikcijama tada već bila drastična! Pisac BWG-a očito je bio obaviješten o oprečnim stajalištima pukovnika Geneynea i generala Lacyja u vezi s uvođenjem dvojnih, vojnih i civilnih,

Einleitung des damaligen Regiments *Commandanten Baron von Peck* entworfen, durch die Einrichtung des *Generaln* der *Cavalerie Graf von Serbeloni*, als Kai[s(er)licher] König[l(ich)er] Einrichtungs *Commissario* eingeführt, durch mich aber ausgeführt, und allen *Slavonischen* Regimentern mit getheilt worden. In Jahr 1756 nach der Revolte, in den Varasdiner Generalat wurde die nemliche Form durch mich eingeleitet, und bis jetzo beybehalten, auch durch überzeugung allstätt an aller angemessensten befunden, nur in den Jahren 1771 hat des Generaln Feldzeug Meister von Siskovich Excellenz dieselbe in etwas vermehret, und verbessert, nachdeme die unterschiedliche Classen dienender Mannschaft, sammt der Beyhilfs Ausmessung, dann denen Haabschaften, an aller Hand Vieh derselben einverleibt hat, welche anfangs mit Fleiß nicht so gestaltig entworfen werden wolte, um nichts weitläufiges hinnein zu bringen, und die Einführung vorzüglich Anfangs, desto leichter und begreiflicher zu machen.« (BWG, str. 203 – 204).

¹⁴ Da bi mu mogla biti povjerena takva zadaća, pretpostavka je da je već morao imati dobro, provjereno iskustvo na nekoj drugoj strani jer je Varaždinski Generalat bio najsloženiji slučaj poslije 1755. godine.

¹⁵ »In Zeit 27. Jahren, als ich die Gnade habe dieses *Generalat* zu respiciren, habe ich mehrere *Exempel* das wohl habende sich heruntergesetzt, aber daß sich mehrere Häuser auch aus den Ellendesten Stand der Dürftigkeit, und zu einen Leidentlichen Nahrungsstand gebracht haben, weiln das Land ein *Militar* Stand ist, der keinem etwas vorzügliches gestatten kann« (BWG, str. 175).

¹⁶ Budući da je »respicijent«, prema latinskome *respicere* (obzirati se, gledati, brinuti se), činovnik izvjestilac, izvjestitelj, nadglednik, autor je vjerojatno više, da ne kažem, mnoštvo puta u različitim statusima opisivao stanje u Varaždinskom Generalatu, što znači da je ovaj *Beschreibung* s dva stajališta sadržajno limitiran: prvo, rutiniziranim iskustvom pisanja sličnih izještaja i, drugo, listom pitanja na koja je morao odgovoriti (Bratoljub KLAJČ, *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Zagreb 2004., str. 1157).

¹⁷ Gunther E. ROTHENBERG, *The Military Border in Croatia*, University of Chicago Press, 1966., str. 61, 64.

¹⁸ Gunther E. ROTHENBERG, *Napoleon's great adversaries: the Archduke Charles and the Austrian Army, 1792–1814*. Bloomington: Indiana University Press, 1978.; Karl VOCELKA, *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 2004.; Helmut REINALTER (Hrsg.), *Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus*, Wien, 2008.

jurisdikcija u Vojnu krajinu.¹⁹ A. T., govoreći o svojim ovlastima i poslovima »in *Oeconomicis*«, nije sugerirao potrebu temeljnih promjena u upravljanju Generalatom.²⁰ Detaljni opis ovlasti i poslova bio je s time u vezi još jasniji i, u biti, implicitno je isključivao potrebu za udvajanjem jurisdikcija.²¹

Riječ je o ustroju koji je bio na snazi između 1768. i 1783. godine. Naime, u razdoblju od 1763., dakle, nakon sedmogodišnjeg rata i 1768. godine, Karlovački i Varaždinski Generalat bili su sjedinjeni. Između 1768. i 1783. godine Varaždinski Generalat bio je ponovo samostalan.²² Nakon tih petnaest godina Generalna komanda Varaždinskog Generalata je 1783. godine bila sjedinjena s Generalnom komandom Banske krajine. Novo zapovjedništvo smješteno je u Zagreb.²³ Varaždinski Generalat nikada više nije bio obnovljen. Moguće je pretpostaviti, s time u vezi, da je *Beschreibung des Warasdiner Generalats* bilo posljednje što je »Feld Kriges Commissaire« napravio u svome oficijelnom statusu, dakle, bilo je to svojevrsno njegovo završno karijerno izvješće. U svakom slučaju, oficijelno zadani okviri BWG i izostanak reformskog žara u »glavi i srcu« jednoga iskusnog – da ne kažem, ostarjelog – visokog vojnokrajškog časnika, posvećenoga ograničenim mogućnostima gospodarskog napretka Vojne krajine bili su jamstvo da su i njegove opservacije bile ne samo empirijski pouzdane nego i utilitarno realistične u mentalnom i, napose vrjednosnom vidokrugu.

Franz Stefan Engel (prije 1752. – poslije 1822.) rijedak je primjer vojnokrajškog časnika koji je od početka svoje karijere rijeko predano i prema »gore« i prema »dolje« obavljao mnogovrsne poslove u razdoblju koje je iz habsburške, legitimističke perspektive bilo doba »Velike krize«. Započeo je raditi 1772. godine kao pomoćnik gradskog sindika u Karlovcima, a završio je 1802. – 1822. godine u Dvorskom ratnom vijeću u Beču i to od 1816. u statusu državnog tajnika i položaju drugog vojnokrajškog referenta te vršitelja dužnosti tajnika Dvorskog ratnog vijeća.²⁴ Spomenuti rukopis nastao je voljom samog Engela i zaključen je u vrijeme kada je prelazio iz Slavonije u Sedmogradsku, tj. iz Petrovaradina u Sibirj (Hermannstadt). Izgleda da ga nikada nije ni pokušao objaviti.

Budući da je odlično poznao zemlju i ljude te da je dugo bio na mjestima na kojima su se sustjecale najvrijednije obavijesti o događajima i zbivanjima, u kojima je redovito i sam sudjelovao

¹⁹ Johann H. SCHWICKER, *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien – Teschen, 1883., str. 191 – 207; Gunther E. ROTHENBERG, *The Military Border in Croatia*, str. 64 – 67; Peter KRAJASICH, *Die Militärgrenze in Kroatien*, 61 – 65.

²⁰ »7ter Abschnitt. Von Verwaltung der öffentlichen Geschäften in *Publicis, Politicis, Oeconomicis, et Judicialibus*. S. 1ma Wie die Geschäfte in *Publicis, Oeconomicis, et Judicialibus*. Ad §. 1mam Alle diese Geschäfte in diesem Generalat werden nach der höchsten Vorschrift von 1ten Jänner 1771. an, mit dem Commandirenden Herrn Generaln, oder dessen Substituirtun und denen angestellten 3. Branchen also verhandlet, dass das **Oeconomicum** durch das Kriegs-**Comissariatische Fach** (bold – D. R.), das **Judiciale** durch den Staabs Auditeur, und das **Publicum** durch den Kriegs Concipisten in Capite bestreiten werden. Das Politicum wird zwar in besondern durch eine darzu aufgestellte Comission überlegt, welche aus einen Herrn Staabs-Off[ic]ie[r], aus einen Kriegs commissariatischen Beamten, zuweilen aus einen Regiments Auditeur, und den Magistrat der Communitaet Bellovar bestehet, alle in alle ihre Handlung wird dem General Commando unterlegt, und wird nach Umständen wieder von diesen 3. Haupt Branchen überlegt, disponirt, oder weiters zur Decision dem Hofkriegs Rath unterlegt« (BWG, str. 39, 5 – 27 i str. 40, 1 – 9).

²¹ »§ 1ma Von dem in Lande angestellten *Commissariatischen Personali* und ihrer Verrichtungen? ad §1mam Davon seynd für dasmahl in dem Generalate ein Feld-Kriegs Commissarien mit einem Commissariats Officier in Bellovar angestellt, und verrichtet derselbe zugleich als Ober Beamter das Oeconomische Fach, mit allen vorfallenheiten, nicht nur respectu der Verpflegung des Standes und jährlichen richtig-Stellung desselben in Revisorio, sondern auch respectu der Gränitz Einrichtung Verfassung ordentlichen betreibung derer zerschiedenen Richtigkeiten Ausmessung und einhebung der Proventen, mittels der Regimenter dirigirung des zerschiedenen Baues, oder Policey, Verbesserung der Pferd Zucht, und was sonsten zum Vortheil erhalt, oder Nutzen der Gränitzer so wie des höchsten Nuzens, und des Aerarii oder Generalats Gelder oder Weesen betrifft.« (BWG, str. 172)

²² PETER KRAJASICH, *Die Militärgrenze in Kroatien*, Wien 1974., str. 50.

²³ GUNTHER E. ROTHENBERG, *The military Border in Croatia 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*, Chicago – London 1966., str. 63.

²⁴ »Ipak, u periferne pokrajine – u Srem – bio je još jednom upućen 1814. godine kada se saznalo da je kuga iz Srbije prenetu u kontumac u Zemun i opasnost od epidemije zapretila jugu Monarhije. Iako je već bio u poodmaklim godinama, sa ženom i osmoro dece, Engel se odmah odazvao pozivu i za nekoliko dana se našao u Zemunu u borbi protiv kuge« (SLAVKO GAVRILOVIĆ, »Franc Štefan Engel«, u: FRANC ŠTEFAN ENGEL, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, str. 8).

kao dužnosnik, Engelov *Opis*, završen uoči proglašenja *Cantonsystema*, danas je prvorazredni *insiderski* izvor o stanju prije 1786. godine. Engel je bio habsburški legitimista mnogo više nego što je bio bilo što drugo u započetom »dodu revolucija«. Moleći da bude umirovljen 1822. godine, govorio je o svojim zaslugama, pored ostalog i ovako: »...1790. bio *Hofsecretarius* kod »Ilirskog« narodnog sabora u Temišvaru, brinući se o državnim interesima na osnovu tajne instrukcije od dvora, u vreme ratova sa Francuskom, nastojao je da privede redu graničare koji su se mit *freyheitschwindel* vraćali iz francuskog zarobljeništva, da je svojim poznavanjem istorije i prava doprineo da budu odbačeni zahtevi ugarskog plemstva da se dočepa Varaždinskog generalata, da je aktivno učestvovao i u borbi protiv kuge u Sremu 1795. godine.«²⁵ Godine 1822. Engel više nije imao mentalne veze s prosvjetiteljskom kulturom. Bilo je to doba »konzervativne modernizacije«. Međutim, to ne znači da je knjiga, zaključena 1786. godine, bila pisana u istom retrogradnom »duhu vremena«. Prije bih rekao da nije i da je to i bio glavni razlog što je Engel nikada nije htio objaviti dok je bio živ.

Odavno je bilo uočeno da se je Josip II. razlikovao od drugih habsburških vladara i po svojoj kulturi putovanja. Već suvremenici su ga njega govorili da vlada »vom Postwagen aus«.²⁶ Neće se pretjerati kada se kaže da su neograničene bile njegove znatiželja i radoznalost u silnoj potrebi da što je moguće više sazna o ljudima i zemljama kojima je trebao vladati, odnosno, kojima je vladao. Njegova potreba za znanjem bila je u skladu s duhom vremena enciklopedijske naravi, ali, što je bitno, neograničena samodovoljnom reprezentacijskom eruditivnošću. Naprotiv, njegov je racionalizam bio nezamisliv bez njegova empirizma, i, dakako, vladalačkog utilitarizma. Od ranih edukacijskih putovanja uzduž i poprijeko Habsburške Monarhije do starosno prerane smrti na habsburško-osmanskoj bojišnici u južnoj Ugarskoj, Josip II. bio je vladar-putnik.

Za razliku od svoje majke Marije Terezije, koja je bila vladarica nad podanicima, Josip II. bio je vladar među podanicima. Ipak, bio je isključiviji u svojoj apsolutističkoj političkoj kulturi nego njegova majka. Takav je mogao biti jer je prosvjeteljski racionalizirao apsolutističko načelo vladanja, a to je pored ostalog pretpostavljalo u biti neograničenu potrebu za stalnim obavijestima o tome »kako živi narod«, kao i procjene što bi trebalo poduzeti radi unaprjeđenja »općeg dobra«. Slijedom takva imperativa, nije samo vladar mogao biti putnik. Putnici su bili mnogobrojni drugi državni dužnosnici različitih hijerarhijskih statusa jer je u jozefinističkoj epohi utilitarno orijentirana kultura putovanja bila preduvjet čak i birokratske podobnosti. Kultura putovanja bila je interiorizirana u jozefinističku političku kulturu, napose, u dinastičku ideologiju.²⁷

Ovakva kultura putovanja teško da je mogla imati puno zajedničkog sa suvremenim rousseauovskim sentimentalističkim romantizmom. Točnije, mogla je pod uvjetom da nije iznevjeravala utilitarističke imperativne. Prosvjeteljska paradigma nije se ni mogla konstituirati bez binarne matrice »priroda« vs. »kultura«, odnosno, »barbarstvo« vs. »civilizacija«. Žanrovski vrlo različiti dokumenti suvremene

²⁵ Slavko GAVRILOVIĆ, »Franc Štefan Engel«, u: Franc Štefan ENGEL, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, str. 10.

²⁶ Kristina Kulcsár, »Die Quellen zu den Hofreisen im Habsburg-Lothringischen Familienarchiv aus den Jahren 1766 bis 1788«, u: Josef PAUSER, Martin Schulz, Thomas WINKELBAUER (Hg.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Wien 2004., str. 108 – 119 s izabranom literaturom (str. 119). Citat sa str. 111. »Nature«, u: Michel DELON (sous la direction de), *Dictionnaire européen des Lumières* 1997., 766 – 771. U prosvjeteljskim shvaćanjima odnosa »prirode« i »kulture« legitimno se postavljalo pitanje »kraja prirode« s ispunjenjem znanstvene modernosti.

²⁷ »Der Nexus von Kirchenpolitik und Staatsleben bei Joseph II. wird deutlich durch die Abhandlung Irmgard Plattners über den Josephinismus und die Bürokratie. Sie hebt das starke Interesse des jungen Joseph an Herrschaftsorganisation, Verwaltung und Beamtentum hervor. Das Verhältnis von Staat und Kirche spielte dabei zunächst eine marginale Rolle. Früh übte Joseph Kritik an der bestehenden Verwaltung und forderte Reformen. Seine Vision eines absolut regierten Staates mit asketischen, tugendhaften und fleißigen Beamten und einem omnipotenten Herrscher an der Spitze spiegelte sich in seinen Verwaltungsreformen wider. Plattner weist überzeugend darauf hin, dass Josephs Überlegungen zur Bürokratie »eine kontinuierliche Spur von den frühen Memoranden bis zum so genannten ‚Hirtenbrief« (S. 61) von 1783 aufwiesen. Gerade von hier aus betrachtet aber erschließt sich die Unvermeidbarkeit des Konflikts mit der Kirche, deren Infrastruktur und Tätigkeitsfelder bereits aus pragmatischen Gründen für Herrschaftsorganisation im josephinischen Sinne zentral waren.« (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2009-2-007>)

kulture putovanja morali su što znalačkije i sugestivnije »otkrivati« i »prirodu«, ali i »detektirati« umješnost ljudskog ovladavanja prirodom, tj. »kulturu«. Morali su otkrivati ljude, ponajprije običan svijet s njegovim prirodnim osobinama, ali i njegove civilizacijske odmake od »prirodnog stanja«.

Hrvatska historiografija i geografija već drugo stoljeće istražuju dokumente u vezi s kulturom putovanja hrvatskim zemljama i to mnogo više one koji su svjedočanstvo tipa »'Drugi' o nama« nego »'Mi' o samima sebi«, a ponajmanje »'Mi' o drugima«. Prvih, uostalom, najviše i ima, a njihovo je inicijalno »zlatno doba« epoha jozefinizma. Ovaj je rad doprinos kritičkom propitivanju mita o ovome »zlatnom dobu«.

Prvo. Opisujući Dravu

»Opis« (*Beschreibung*) zajednički je pojam u naslovima sva tri spisa. Taj pojam za tri pisca, ipak, nije imao isto značenje. Taubeu, autoru najstarijeg rukopisa, bilo je teško shvatiti zašto ne postoje pouzdanije geografske karte Slavonije i Srijema: »...za čuđenje je da ne postoje dobre geografske karte zemlje koja je tako često bila poprište ratova. Obične imaju mnogo grešaka. Bolja je velika karta Slavonije i Srema koju je po nalogu pokojnoga feldmaršala fon Kevenhülera (*Khevenhüller*) godine 1720. crtao Jozef Gadea (*Gadea*) a Joh. Adam Šmucer (*Schmutzer*) rezao u Beču u dva lista. Tako na primer reka Ilova izvire na hrvatskoj granici, mnogo bliže Dravi, a Mala Vlačka uopšte nije naznačena.«²⁸ Cijela njegova treća knjiga stoga je posvećena topografiji, a »Prethodna napomena zu treću knjigu« može se i danas čitati kao suvremeno štivo.²⁹

U središtu Taubeove pozornosti je *Slavonia inferior*, tj. Kraljevstvo Slavonija i Vojvodstvo Srijem kakvi nastaju poslije Karlovačkog mira 1699. godine. Njegova je geografija fizička, u racionalističkom smislu, te »(d)užina od Hrvatske do Srema iznosi u pravoj liniji kroz vazduh 18 nemačkih ili geografskih milja, a najveća širina od Gradiške do Drave 12. (...)«³⁰ Ipak, njegovo povjerenje u geografske mjerne instrumente nije bilo neograničeno, što je isto tako bio racionalistički refleks, ali ga je istovremeno ipak impresioniralo da su mjerna odstupanja bila zemaljski kondicionirana: »U čitavoj zemlji odstupanje magnetne igle iznosi 15 stepeni prema zapadu. (...) Ono se pojačava čim se preko Drave pređe u Madžarsku. (...)«³¹

Slavonija i Srijem su za Taubea bile međuriječni fenomen: »Najznačajnije reke su Drava, Dunav i Sava. Prva se netačno naziva Drau, a poslednja pogrešno Sau. Dunav se kod Ilira naziva Dunav (Dunag). Ove 3 jake i plovne reke čine granicu kraljevine na 3 strane i dele je od Madžarske, Srbije i Bosne; na zapadnoj strani granicu čini Hrvatska.«³²

²⁸ TAUBE, 13. Najznačajniji njemački kartografi 18. stoljeća bili su Johann Baptist Homann (1663. – 1724.) i njegovi nasljednici (»Homanianos Heredes«), prvo, njegov sin Johann Christoph Homann (1703. – 1730.) i drugo, Michael Franz i Johann Georg Ebersberger: »Oni (potonji – D.R.) su 1745. godine izdali jednu od najvažnijih njemačkih karata hrvatskih zemalja – kartu Slavonije i Srijema (...). Ta je karta nastala po predlošku slične habsburške karte Josepha Gadee, a prikazuje Slavoniju o označenim granicama Požarevačkog mira i zemljišnih posjeda podijeljenih nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija (...).« Karta koju spominje Taube još uvijek nije posebno istražena (Mirko MARKOVIĆ, *Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, Zagreb 1993., 246; Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna kartografija. Kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Samobor 2003., str. 44, 117, 162, 216, 272, 468). Budući da je Khevenhüllerova djelatnost u Slavoniji bila prije svega u vezi s razdobljem 1718. – 1735. godine, bitno je istražiti što je kartografski bilo učinjeno u tom periodu. (Constantin WURZBACH, *Biographisches Lexikon*, Bd. 11. Wien, 1864., 225-230).

²⁹ Primjerice: »Imena gradova i mesta nisam hteo da sakatim, nego sam više voleo da ih pišem onako kako ih učeni Iliri stvarno pišu. Jer da imena treba dati prema pravopisu uobičajenom u svakoj zemlji, pravilo je koje se ne može odbaciti; ne osvrćući se na izgovor; inače će doći do najneobičnijih priviđenja.« (TAUBE, str. 146)

³⁰ TAUBE, str. 16.

³¹ ISTO.

³² TAUBE, 15. Čak su i Slavonija i Hrvatska, isticao je Taube, ranije bile odvojene vodotokom Ilove: »Mala reka Ilova bila je inače granica između Slavonije i Hrvatske. Danas je ona granica samo prema Dravi, zato što je vlastelinstvo Kutina pripojeno Slavoniji« (ISTO).

Zatim, da bi naglasio inzularnost Slavonije i Srijema, Taube je napravio ekskurs u kulturnu geografiju: »Preko ovih reka, koje sve tri izvoru u Nemačkoj, pošto se spoje dobijaju ime Dunav i utiču u Crno more, nije sagrađen nijedan most.«³³ Međutim, za Taubea-putnika nije bio jedini problem ući u Slavoniju i Srijem ili izaći iz njih. Još je teže bilo kretati se njima, odnosno, živjeti u njima: »Ko putuje kroz ovu veoma blagoslovenu zemlju, taj na sve strane nailazi bilo na baruštine bez dna, močvare i mrtva blata, bilo na neprolazne planine sa naglim strmim ždrelima i dubodolinama, bilo na ogromne mračne šume, (...) bilo široke i potpune ravnice kojima oko kraja sagledati ne može. A ljupka priroda kao da se osmehuje: na sve strane pruža ona divne izgleda koji očaravaju oko. (...)«³⁴

Slavoniju i Srijem geomorfološki nisu činili samo rijeke već i pobrđa: »*Lanac visokih brda* seče kraljevinu dužinom. Ta brda počinju na hrvatskoj granici na reci Ilovi, ili u stvari izlaze iz Hrvatske, protežu se od zapada prema istoku sredinom zemlje, postaju sve uža i približavaju se kod Vukovara Dunavu, koji ih najzad dodiruje kod Iloka. Odatle se brda spuštaju niz južnu obalu reke, mimo Petrovaradina i Karlovaca, i najednom konačno prestaju 1 sat ispod Karlovaca. Ostatak Srema do Zemuna, kao i južna obala Drave i severna Save sastoje se kako od brežuljaka tako i od niskih polja i plodne ravnice koje su izmešane s močvarama. (...)«³⁵ Bilo da je riječ o ravnicama, bilo da je riječ o bregovima, posvuda je bilo šuma, među kojima je Taube izdvajao podravske: »Veliko dobročinstvo prirode su lepe šume (*Forsten und schöne Waldungen*), u kojima ima pre svega hrasta i zatim bukve, breze, topole, jove, turskoga lešnika, divlje loze i mnogih drugih divljih voćki, ali nema korisne ariševine (*Lärchenbaum*). U krajevima kroz koje protiče Drava nalazi se vrlo često i bela topola (*Populus alba*), čija je šupljikava sunđerasta kora debela tri placa i može da posluži isto kao pluta.«³⁶

Iako se Taube češće vraćao na podravske motive, kada je o samome opisu rijeke riječ, obrasci opisa doista su bili putopisni, dakako, u osamnaestostoljetnom smislu. Nije manjkalo racionalističkih, kao ni sentimentalno romantičarskih obrazaca, a ni klišeja koji su povezivali jedne i druge u vezi s barbariziranošću i/ili civiliziranošću krajolika.

Za T. A., neupitnog gospodarskog stručnjaka, pojam »geografska karta« javljao se samo kada je, očito – sa zadovoljstvom, isticao da je završen proces razgraničenja između civilnih i vojnokrajiskih predjela, postavljeni mnogobrojni graničnici, »humke« te da su napravljene i geografske karte o novim posjedovnim odnosima.³⁷ Istovremeno s radom na ovom opisu (podsjećam, nastalu između 1780. i 1783.), u Varaždinskom Generalatu bio je obavljen silan posao na *Josephinische Landesaufnahme*, (1781 – 1782.), čemu A. T. nije posvetio nijednu riječ!³⁸ To ne znači da autor nije umio prostorno misliti. Naprotiv. Obilje je dokaza u cijelu rukopisu koji dokazuju njegovo umijeće prostornog narativiziranja. Tri desetljeća službe u Varaždinskom Generalatu u gospodarskim i upravnim poslovima – k tome na dužnosti koja je u konačnici uključivala osobno poznanstvo s mnoštvom krajišnika te izravne uvide u njihove posjedovne i zadružne prilike – što, u konačnici, znači da je poznao svaki »kutak«

³³ ISTO.

³⁴ TAUBE, 16. Njegov racionalistički civilizacijski evolucionizam odmah mu je sugerirao tacitovski intoniranu usporedbu s germanskom prošlošću: »Isto tako izgledalo je nekada u Nemačkoj: *Terra in universum aut silvis horrida, aut paludibus foeda*. Tacitus de M. G., cap. V.« (ISTO). Ili, nasuprot tome: Ili: »(...) Kud god se okrenule, oči se uveseljavaju novim milinama u divnoj raznolikosti čarolikih predmeta« (TAUBE, str. 17).

³⁵ TAUBE, str. 19

³⁶ TAUBE, str. 20.

³⁷ »Darüber seynd *Protocolla* verfaßt, welche sowohl bey dem *Militaire* als *Provinciale* verwahrt, auch jährlich nach der höchsten Verordnung von beederseits *Comissarien* visitirt und beobachtet werden, so wie zugleich ganzen *Geographische* Karten davon vorhanden seynd, gegenseitig aus gefertiget, und eingereicht worden.« (BWG, str. 58, 15 – 25)

³⁸ »Zemljovid Varaždinskog generalata, načinjjen i uređen pod ravnanjem potpukovnika Jeneya od 1781. do 1782.' (Aufnahmskarte des Warasdiner Generalats, aufgenommen und bearbeitet unter der Direction des Obristlieutenant Jeney in den Jahren 1781 – 1782') (...) sastoji se od 26 sekcija, a opis je opet opremljen abecednim indeksom.« (Robert RILL, »Jozefinski zemljovidi na prostoru Republike Hrvatske«, u: Alexander BUCZINSKI, Milan KRUEK, Mirko VALENTIĆ (pripremili), *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća 1. Gradiška pukovnija*, Zagreb 1999., 16, 25)

područja za koje je bio nadležan, napose njegove granice.³⁹ Pritom su rijeke i drugi vodotoci bili, kao u navedenom primjeru i ostali granice Generalata, gdje god je to bilo moguće. Njegova najpostojanija i najduža riječna granica bila je rijeka Drava.⁴⁰ Kada su militarizacijom Varaždinskog Generalata, sredinom 18. stoljeća, bile stvorene dvije pukovnije, jedna od njih bila je orijentirana prema Savi, a druga prema Dravi.⁴¹ Svetođurđevačka i Križevačka pukovnija su se prvih godina nazivale, kao i sve ostale u Habsburškoj Monarhiji, prema svojim zapovjednicima, a kasnije, sve do ukidanja, prema svome zapovjednom mjestu. Ovdje je važno uočiti da je zapovjedno mjesto Đurđevačke, Đurđevac, bilo na Dravi, ali Križevačke, Križevci, nije bilo na Savi. K tome, poslije Varaždina i Koprivnice, kao generalatskih zapovjednih mjesta, svetođurđevačko regimentsko zapovjedništvo još je više bilo pomaknuto prema jugoistoku od unutrašnjoaustrijskih zemalja, ali i dalje na Dravi!⁴²

Dakako da je u ekohistorijskoj analizi nužno imati na umu da je hrvatska Podravina u 17. stoljeću imala dvojni vojnokrajšku ulogu jer je Osmanlije imala i s lijeve, ali i s desne obale Drave, nizvodno u Slavoniji. Time je morala biti prilagođena obrana. Fortifikacijska disperziranost »šančeva« Varaždinskog generalata u drugoj polovici 17. i u prvoj polovici 18. stoljeća dopirala je od Koprivnice do Petrinje, dočim je prostor od Drave do Save i donje Kupe bio posjednut s 35 vojnokrajških vojvodstava (*Voyvodschafften*). Drugim riječima, hijerarhijski je Varaždinski generalat postojano imao svoja podravska zapovjedna uporišta do druge polovice 18. stoljeća, kada je tu ulogu preuzeo Bjelovar, ali je svojom prostornom organizacijom na višim i nižim razinama bio prije svega fenomen podravsko-posavskog međurječja. K tome, hrvatskostaleški Zagreb i Sisak sve do sredine 18. stoljeća razdvajali su unutrašnjoaustrijske Varaždinski i Karlovački generalat, pojačavajući i time epicentralitetnu važnost Drave u vojnoj organizaciji Varaždinskog generalata.⁴³ Zato je za habsburške vojne vlasti bila toliko važna Petrinja, koju su držali, doslovno, do posljednjeg trenutka.⁴⁴ Teritorijalna kompenzacija za Petrinju bio je Repaš, dravska ada s lijeve, ugarske obale rijeke! Ne ulazeći u situacione okolnosti ovakva transfera, bitna je bila fiziokratska »logika« kompenzacije. Neovisno

³⁹ »... gegen Aufgang ware der Fluß Illova die Gränitze, nach denselben aufwärts bis Jaszenass, sodann um das Veroczter Comitath herum anliegend über Berzaja, Szedlaricza, bis an die Drau, wo der Strugg aus dem Generalat hineinfällt, und die Scheidung zwischen Slavonien und dem Generalat machet, sodann aufwärts des Strohms an den linken Ufer bis Legrad, und Warasdin zurück, in welcher Peripherie alle vorgedachte Schantzen und Waffen-Platze gelegen waren« (BWG, str. 9, 29 – 32, str. 10, 1 – 11).

⁴⁰ Vodotoci orijentirani prema Savi krajnje su nepostojani, bilo da li je riječ o obilju ili manjku vode: »...alle kleinere Wässer seynd nur Regen-Bäche, die bald voll, bald drocken, seynd, unter welchen die Fluß Chasma die größte ist, welcher aus dem halben Generalat alle Regenbäche auffängt, und in die Sau ohneweith Jassenovacz führet« (BWG, str. 12, 2 – 9).

⁴¹ »Nach gegenwärtiger Eintheilung dieses Generalats, so ist solcher überhaupts in 2. Theile durchaus abgetheilet, davon jener Theil, der gegen der Mittag Seite an den Provincial Terrain des Kroatiens anliegend ist, das Bezirk des Kreutzer Regiments, jener aber gegen die Drau, oder gegen Mitternacht ist das St: Georger Regiment« (BWG, str. 14, 6 – 16). Podjela je bila isuviše shematska jer su Đurđevačkoj pukovnijii pripadali dijelovi južnih padina Bilogore. Uostalom, upravo tu su i bili neki od najplodnijih predjela ove pukovnije: »An dem Fluß Drau gibt es sandige Gegenden, und morastige, auch überschwemmt werdende Gründe, so gibt deren auch viel starck anlaufenden Fließen, als *Chasma, Jelova, Velika*, und *Bistra* die kleinere Regenbäche nicht zu gedenken, die mehr als 140 gezehlet werden. Jedoch seynd solche bisweilen überschwemte Gründe zimmlich fruchtbar, und ersetzen den Schaden, welchen sie bisweilen erleiden. Mithin rechne an der Drau 6 *Compagnie* Bezürke des St. Georger Regiments für die beste Laage im *Generalate*, die übrigen 10 *Compagnien* haben mehrer Gebürge, und seynd also mehrer unterschieden. Diese bessere darunter seynd, die *Compagnie, Szeverin, Gergyevecz, Kovachicza*, und *Racha*, die an der *Illova* und *Chasma* anliegen« (BWG, str. 70, 5 – 27).

⁴² »Ober *Commando* von *Warasdin* nach Kopreinitz überzogen seynd möchte, weilen dem Verlauth nach der *General Graf v. Königsegg* das *Comando* Hauß zu Kopreinitz um das Jahr 1721. erbaut hat, welcher von Jahr 1712. bis 28ten *Xber* 1730. zu Kopreinitz beschrieben ist, um zulezt gewohnt hat, nach welchen von 26ten *April* 1732. Herr Karl Ernst Graf v. *Gäller* allda gestanden« (BWG, str. 6. 10 – 19); BWG, str. 7.

⁴³ »Also stunden damahls die Schantzen *Kreutz*, *Kopreinitz*, *Ivanich*, *St Georgen* als Ober Hauptmannschaft, so wie *Petrinia* unter dem *Commando* zu *Warasdin*, und hernach zu *Kopreinitz*.« (BWG, str. 4, 7 – 12)

⁴⁴ »Die vorige und erstere Laage des *Warasdiner* Generalats kann nunmehr nur überhaupts zwischen der *Drau*, und *Sau* gesetzt werden, massen in den ersten Zeiten bis in Jahr 1752 die Festung *Petrinya* auch unter das *Warasdiner* Generat gehöret hat, ...« (BWG, str. 8, 22 – 29)

o svim manjkavostima Repaša – stalno izložena mogućim dravskim poplavama – njegove su šume, bogate raznovrsnim drvećem, potencijalno bile unosan izvor prihoda. Šume Repaša u štoćemu su se isticale u velikom šumskom bogatstvu Varaždinskog Generalata.⁴⁵

Vodotoci koji su se slijevali u Dravu bili su mnogo manje razliveni te su većim dijelom, dakako, na području Varaždinskog Generalata, postupno bili usmjeravani prema rijeci, čineći time, istovremeno, prirodnu granicu prema Slavoniji.⁴⁶

T. A. je podržavao mit o dvostrukom smanjivanju teritorija Varaždinskog Generalata od 16. do 18. stoljeća, tj. s 128 njemačkih kvadratnih milja u 16. stoljeću na 64 kvadratne milje (sic!) u 18. stoljeću, što znači da je pored mita o *Valachorum Communitas ... in partibus Regni nostri Sclavoniae, inter Szavum et Dravum* – nastalog ekstenzivnim tumačenjem *Statuta Valachorum* Ferdinanda II. iz 1630. godine, koje, *nota bene*, T. A. uopće nije spomenuo (iako je više puta spomenuo važnost inicijalne vlaške kolonizacije za nastanak Varaždinskog Generalata) – postojao habsburški vojnokrajški mit o teritorijalnoj eroziji onoga što je Vojna krajina kao imperijalna institucija sačuvala pred osmanskom opasnošću.⁴⁷ Otuda potječe piščevo naglašavanje važnosti dugotrajnog linearnog civilno-vojnokrajškog razgraničenja u razdoblju koje je koincidiralo s njegovim obnašanjem dužnosti »Feld Kriegs Commissaire«. Prirodne granice, poput dravske, ostajale su važne ako su bile i posjedovne!⁴⁸ Graničnici, »humke«, koji su razdvajali vojnokrajško i civilno područje u slučaju Varaždinskog Generalata počinjali su i završavali na Dravi. Od 1080 »humki«, ona br. 1 bila je na utoku Struge u

⁴⁵ O Repašu samom: »... und wurde pro Equivalenti der Wald Repass jenseits der Drau, was mittels eines alten Drau-Arm Szdalla genant zu dem Fluß inclavirt ist, dem Generalat von Höchsten Orten zugestanden, wie das Generalat diesen Wald bey der - in Jahren 1768. 1769. und 1770. fürgewesenen local Gränitz Scheidungs-Comission behauptet hat, und in der Allerhöchsten Approbation dieser Scheidungs-Linie ddto 10ten April 1769. ersichtlich, und zu finden ist« (BWG, str. 9, 7 – 20). O šumskom bogatstvu Repaša u Varaždinskom Generalatu: »Von der Größe und Beschaffenheit der Wälder. Diese Waldungen bestehen theils in gebürgigen, theils Ebenen, und morastigen Gegenden, alle mit Dörfern durch bewohnt, so daß der größte Theil unbewohnt in den Repass genant, jenseits der Drau sich befindet, welcher ganz eben, und theils morastig, und von der Drau öftters in undirt wird. In diesem Wald so wie in mehreren andern gibt es meistens altes ausgewachsenes Eichenholz, item Ruste Erlenes, und Albere, roth und weiß buchen, worunter allein die erste und 2te Gattung zum Bau tauglich ist, man findet diesselts der Drau auch fehrchenes Nadl Holz, Bürke und lindenes Holz, allerhand Gesträuche etc.« (BWG, str. 77, 25 – 33; S. 78, 1 – 10).

⁴⁶ »Auf der andern Seite des Generalats flüssen alle Regenbäche der Drau zu, und sammeln sich in den Fluß Bistra, der zuletzt Strugg genennet wird, bey welchen sich das Generalat an der Drau gegen Sclavonien endiget.« (BWG, str. 12, 10 – 16).

⁴⁷ »Bey damahliger Grösse des Warasdiner Generalats könnte man ungefähr 16. Meilen Länge von Warasdin bis Petrinya, und von der Drau bis an die Glogovnicza oder die Festung Ivanich acht Meilen annehmen, welches 128. Quadrat-Meilen anschlagen wurden, welches sich zeithero mit Abschlag Petrinya bis an die Lonya, und auf der an der Seiten von Warasdin, Töplitz, Lubring bis nach Kopreinitz und Dernya an den Fluß Drau gelegen vermindert hat, dann mit Ausschlag des Orts Kreutz selbsten, bey welchem Orth nächst der Fluß Glogovnicza, die dermahlige Schiedlinie sich befindet, etwann bis 8. Meilen Länge, und 8. Meilen Breite, der Inhalt dieses Generalats auf 64. Quadrat Meilen austragen möchte« (BWG, str. 10, 12 – 32). JAROSLAV ŠIDAK, »O značenju Vojne krajine u hrvatskoj povijesti«, u: DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ (ur.), *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*, Zagreb 1984., str. 9 – 29; DRAGO ROKSANDIĆ i ČEDOMIR VIŠNJIĆ (ur.), *Statuta Valachorum. Prilozi za kritičko izdanje* (Prijepis i prijevod: ZRINKA BLAŽEVIĆ), Zagreb 1999., str. 11 – 12. U vezi s historijskodemografskom neutemeljenošću »vlaškog« i habsburškog vojnokrajškog mita, vidjeti: HRVOJE PETRIĆ, *Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću: okoliš, ljudi i naselja* (doktorska disertacija), Zagreb 2008.

⁴⁸ Ipak, činjenica da je rijeka Drava, s djelomičnim izuzetkom Illove, u čitavu Generalatu tada bila jedina rijeka s postojanim vodotokom, nedvojbeno je imala velikog utjecaja i na razgraničenje o kojem je riječ: »Das ganze Generalat hat außer den Fluß Drau keinen beständig Waßer haltenden Fluß, als etwann die Illova zum Theil ausgenommen ...« (BWG, str. 11, 30 – 34).

⁴⁹ »... die Cameral Herrschafft Kuttina zu: alwo sich gegen Mittag Sclavonien, und das Posseganer Comitatz anfängt, an der Herrschafft Kuttina bis zu dem Fluß Illova, weiters machet dieser Fluß Illova die Bereinigung zwischen Sclavonien der Pakraczer und Podvorier Herrschafft, sodann der Vucziner und Veroviticzer Herrschafft und Comitatz gegen Morgen bis zu der Drau, wo das Flüßlein Strug von der Generalat Seite, und zwischen der Veroviticzer Herrschafft in den Fluß Drau fällt, alwo die 1te Hunken

Dravu, tj. na granici s Virovitičkim vlastelinstvom, a 1080. na utoku potočića Jarčeca u Dravu kod Drnja.⁴⁹

U njezinu slučaju, ipak, neovisno o tome je li »logika« percepcije prostora bila institucionalna (tj. vojnokrajiška) ili gospodarska, napose, agrarna, značenje i važnost Drave i Podravine ostaju u BWG-u vrlo velikima jer su zemlje s desne obale rijeke, od Drnja do Pitomače, čak i neovisno o močvarnim predjelima, bile među najboljima u Varaždinskom Generalatu, gdje su obradive površine inače bile dosta loše, a najveći dio Generalata činile i dalje – gorske šume.⁵⁰

Deskriptivna geografija T. A., pisca *Beschreibung des Warasdiner Generalats*, bila je primjerena njegovu kameralističko-fiziokratskom načinu mišljenja, odnosno, »logici« obveze kojoj je morao udovoljiti, odgovarajući na pitanja koja je dobio iz Dvorskog ratnog vijeća. Međutim, njegova kultura prostornog mišljenja, napose »proizvodnja prostora« po kameralističko-fiziokratskim obrascima bila je izrazito subjektivna. Najmanje je pritom bilo važno razmjerno vrlo rijetko korištenje »Ich-Form«, a mnogo više empirijski mnogostruko provjerene i potvrđene opservacije i oficijelni, u suštini prosvjetiteljski, obrasci njihove interpretacije. *Beschreibung* je bio nastao 1783., tj. u godini u kojoj je Varaždinski Generalat nestao. Time je vrijednost ovog svjedočanstva, u kome je rijeka Drava, imala postojano matičnu ulogu – veća.

Franz Stefan Engel, pisao je desetak godina nakon Taubea. Bio je mnogo je egzaktniji i nesravnjivo opširniji od potonjega, ali je u suštini ostao u istom interpretacijskom modelu kao i Taube. Na primjer, Slavonija je bila Međurječje: »Tako je »Slavonija, ... onaj predeo zemlje koji opkoljavaju tri reke: Dunav, Sava i Drava, a graniči se sa Hrvatskom, leži na 45. do 46. stepenu (geografske širine), a u dužinu se spominje valjda od 40. do 45. stepena.«⁵¹ Ili: »Planinski lanac, koji se samo u sredini nešto prekida, deli tu kraljevinu po dužini takoreći na dva dela; ta planina, prelazeći iz Hrvatske, prostire se do Dunava i spušta se od Iloka obalom reke do sat hoda ispod Karlovaca, gde se gubi.«⁵² Engel je pisao i o slavonskim ravnicama na način koji podsjeća na Taubea: »Ostali deo zemlje, osim nekoliko brežuljaka s obe strane, a osobito na obalama Drave i Save, ravan je i tako nizak da mnoga prostrana ravnica nije jednaka sa običnom visinom vodostaja tih reka; iz toga sleduje da pri izlivanju rekâ ogromna prostranstva bivaju preplavljena vodom, tolika polja ili opustošena ili onesposobljena za obrađivanje i pretvorena u baruštine koje retko, ili čak nikada ne presušuju.«⁵³

Za razliku od Taubea, koji se nikada nije prestao osjećati strancem-putnikom u Slavoniji i Srijemu, neovisno o tome što se radno nije štedio i što njegova znanstvenička radoznalost ni ovdje nije imala granica. Engel je naprotiv vjerojatno bio *einheimisch*, a ako i nije, Slavoniju i Srijem je očito doživljavao kao domovinske prostore. Emocionalni odnos bio je drugačiji nego Taubeov:

sich befindet. Die letzte oder 1080te Hunken befindet sich ebenfalls an der Drau, jedoch zu *Dernya* an dem Bächlein *Jarchecz* genannt, an der linken Ufer der Drau aufwehen gekehrt, massen die Bereinigung bis zu der 1ten Hunken zuruck der Drau Stroh und dessen alter verschleinte Arm *Szdala* genannt, die Bereinigung zeigt alwo nach der Hand zwischen Hungarn und dem *Generalate* abermal einig Hunken aufgerichtet worden.« (BWG, str. 59, 26 – 32; S. 60, 1 – 22)

⁵⁰ »...doch ist der Grund meistens sehr schlecht, leinnicht, und theils Orthen sanding, die gebürgige Gegenden samt denen Waldungen nehmen etwann 2/3. des Landes hinweg, wo nichts als Waldungen sich befinden. Doch hat es die schönste Ebenen an der Drau von *Dernya* bis *Pittomacha*, aber auch sehr viele *Maräste* darinnen, welche durch den Fluß *Bistra*, und *Strugg*, und durch einige von dem Gebürg zur Drau sich hinab ziehenden Regen-Bächern um die Gegend *St Georgen*, *Szeszveta*, *Kloster* und *Pittomacha* verursachen wird.« (BWG, str. 11, 8 – 23)

⁵¹ ENGEL, str. 26. Međutim, slavonsko-srijemska inzularnost ima za Engela notu koja ne postoji za Taubea: »Same granice određene su prema turskoj teritoriji, dakle prema jugu tokom reke Save, prema istoku Dunavom; prema severu rekom Dravom, a prema zapadu delimično visokim planinama i velikim močvarama, delimično rečicom Ilovom i prokopom Lonja, na takav način da se s obzirom na celu zemlju ne treba strahovati od neke raspre oko granica« (ENGEL, str. 118). Motiv je prividno samo politički, ali je u iskazu vrlo uočljiva i nota slavonskog domoljublja, osjećaja olakšanja što su u predjelima u kojima su tolike granice na ovaj ili onaj način sporne slavonske prirodno – neupitne.

⁵² ISTO.

⁵³ ISTO.

»Inače Slavonija ima plodno tle, dobro razvijeno ratarstvo, sočne livade, mnogo pašnjaka podesnih za stočarstvo, i gotovo skroz lepe i veoma velike šume.«⁵⁴

Ambivalentnost odnosa civilne Slavonije i Ugarske zamjetljiva je također kod (pretpostavljenoga) slavonskog Nijemca Engela: »Građansku provinciju odvaja na severu Drava od Ugarske, čiji je sada sastavni deo.«⁵⁵ Koliko god habsburško-osmanska granica na Savi imala civilizacijsku težinu, granica na Dravi na drugi način nije ništa manje bila važna za slavonsku distinktivnost, slično kao i kod drugog vojnokrajiskog autora, T. A. – *jenseits der Drau vs. diesseits der Drau* (Taube je bio manje osjetljiv na ovaj odnos).

Međutim, ono što je Engela izrazito povezivalo s Taubeom to je bila – topografija, odnosno, »mjestopis«, kakav se razvijao u 18. i 19. stoljeću i koji je bio, prvo, dijakronijski strukturalno konstruiran, a, potom, drugo, sinkronijski. U tom su smislu Engelovi opisi, već logikom pristupa bili naglašenije urbano, odnosno, civilizacijski orijentirani. Time je i njegova slika Slavonije i Srijema sugerirala civilizacijski respektabilniju bilancu nego Taubeova, iako mu uopće nije nedostajalo kritičkih opservacija na skali slavonskih i srijemskih pomaka/uzmaka između barbarskih i civilizacijskih obrazaca.

K tome je njegovo prosvjetiteljstvo bilo naglašenije klasicističko: »Narodi koji su pod rimskim žezlom nastanjivali Slavoniju zvali su se Amantini, Segestani, Jasi i Kolopjani. ... narod Jasa, o kojima obaveštava samo Plinije, stanovao je na obema obalama Drave.«⁵⁶

Spomenuti obrazac nigdje nije dolazio toliko do izražaja koliko u opisu osječke kulturne baštine. Bio je to instinktivni pokušaj metropolizacije Osijeka u 18. stoljeću, koji u slavonskom civilno-vojnokrajiskom dvojstvu nije mogao uspjeti kao u slučaju Zagreba u isto vrijeme jer je nakon faktičnog inkorporiranja slavonskih županija u Ugarsku bila isključena mogućnost da se u Slavoniji razvija autonomno zemaljsko središte i, drugo, vojnokrajiske vlasti u drugoj polovici 18. stoljeća više nisu imale interesa zadržati u Osijeku svoje zemaljsko zapovjedništvo. Međutim, Engel je i dalje doživljavao Osijek kao prirodnom i kulturom predodređeno slavonsko središte. Utok Drave u Dunav pritom je imao posebnu težinu: »Ova tvrđava leži u širokoj plodnoj ravnici na desnoj obali Drave, otprilike 3 sata hoda iznad ušća Drave u Dunav.«⁵⁷ Svaka epoha u europskoj povijesti prepoznavala je iznimne prednosti tog lokaliteta: »Ovaj kameralni grad, zajedno sa one dve varoši (Gornja i Donja varoš – D.R.), leži na južnoj obali reke Drave, u predelu gde se ranije nalazio grad Nursija; što dokazuju između tvrđave, ... i Donje varoši otkrivene rimske starine i temelji lepih zgrada, zatim most na Dravi od kojeg se još vide neki ostaci.«⁵⁸ Engel je tvrdio da su i ugarski kraljevi shvatili i učinili isto već u 11. stoljeću: »...kada je Slavonija 1091. prisajedinjena Kraljevini Ugarskoj, ugarski kraljevi sagradili su kod grada Mursije utvrđen zamak, na samoj obali Drave, nazvali ga Osek (Ossek) i smatrali ga ključem Slavonije...«⁵⁹ A isto se dogodilo i u osmanskoj epohi, kada je Sulejman Veličanstveni shvatio da je Osijek ključ njegove moći u Srednjoj Europi: »Stoga je preko reke i svih močvara godine 1566. dao podići divljenja dostojan most, na kojem je 25.000 ljudi radilo dan i noć, oni su sa neverovatnom brzinom, za svega 15 dana srećno završili delo. Taj čuveni most bio je 8.565 stopa, ili tačnije 5.500 lakata dug i 15 širok, počivao je na pontonima koji su bili čvrsto povezani jakim lancima, gvozdanim skobama i zapinjačama. Tako je Osek postao izvanredno važan prolaz, ...«⁶⁰ Osječki most je i simbolično i faktično bio i za Osmanlije i za Ugre, kao i za Hrvate, ključ osmanske moći, odnosno, nemoći: »Mađari su, doduše, osvojili tvrđavu 1600, ali su je ubrzo opet izgubili,

⁵⁴ ENGEL, str. 27.

⁵⁵ ENGEL, str. 35.

⁵⁶ ENGEL, str. 19.

⁵⁷ ENGEL, str. 271.

⁵⁸ ENGEL, str. 35 – 36.

⁵⁹ ENGEL, str. 271.

⁶⁰ ISTO.

pa su, godine 1664, spalili ceo most, koji su pak Osmanlije kroz kratko vreme ponovo podigli.«⁶¹ Hrvati su ga, tradira Engel, konačno uništili 1685. godine: »U međuvremenu su Hrvati potpalili most i sažegli deo od 1200 stopa; s vremenom se ostatak srušio sam od sebe i ostao ravno 90 godina da leži u baruštini, preko koje niko nije mogao da putuje bez opasnosti po život.«⁶² Habsburgovci su uništeni grad obnovili kao tvrđavu i kolonizali kao vitalan, policentrički strukturiran urbani prostor: »...pošto su srušene stare zidine i utvrđenja, dao (je) iz temelja nanovo izgraditi i pretvoriti u pravu tvrđavu po novom načinu. Ona je prve klase, snabdevena spoljnim bedemom u vidu roga i, s onu stranu Drave krunskim utvrđenjem, bez mina, i nalazi se sada u dobrom odbrambenom stanju; ...«⁶³ Dakako, »On« je bio Leopold I.

Osijek, prema Engelu, nije bio dovoljan sam sebi i prvi je ključ njegova napretka bila Virovitička, a moglo bi se metaforički i faktično reći, Dravska županija, »najveća od triju slavonskih županija«: »Ova županija, koja počinje na zapadu kod Varaždinskog generalata, prostire se duž Drave do Dravskog kutka, ili ušća Drave u Dunav, a otud duž Dunava do Srema.«⁶⁴

Grad prema kojemu je županija dobila svoje ime koncem 18. stoljeća nije se mogao mjeriti s Osijekom, a Engel je uskraćivao pravo da se to pokuša učiniti, uspoređujući povijesne baštine: »Varaju se oni koji ovaj (virovitički – D.R.) zamak smatraju građevinom Rimljana; opeke i klesano kamenje, kao i puškarnice, štaviše celi način građenja opovrgavaju opšte mišljenje. Ovaj zamak sagradio je verovatno grof Banfi u XV veku, a potom su ga Osmanlije dovele u bolje stanje za odbranu: tako se odavle može tući ne samo celo ovo trgovište nego i obližnja okolina, a neprijateljskim trupama sasvim podesno preseći prelaz u Hrvatsku i preko Drave u Ugarsku.

Kako s obzirom na način građenja tako i zbog svog položaja, ovaj zamak zaslužuje prvenstvo nad ona druga dva zamka (Pakrac i Požega – D.R.). Potrebne su samo neznatne izmene, pa da se korisno može upotrebiti protiv žilavog neprijateljskog napada.

(...) Taj stari zamak daje celom trgovištu neki romantičan izgled i razvedrava oči putnika-prolaznika.«⁶⁵

U neobičnom predgovoru svome djelu *Opis Kraljevina Slavonije i Vojvodstva Srema*, naslovljenju »Prethodni izveštaj br. 3«, Franc Stefan Engel ističući da »nije ovo mesto da rasvetlim istoriju, nego samo sadašnje uređenje zemlje, koje sam sasvim tačno zabeležio radi lakšeg obavljanja političkih i vojnih poslova što iskrsavaju u zemlji, pa prema tome smatram da sam potpuno udovoljio« vjerovatno je htio preduprijediti moguće prigovore zbog amaterizma u područjima kojima se nije profesionalno bavio, a koja nije mogao izbjeći u nastojanju da »opiše« Slavoniju i Srijem u epohi u kojoj su i klasicizam i rani romantizam bili nerazlučivi od bilo kakva prosvjetiteljskog projekta, kao što je bilo i ovo njegovo djelo. Htio je po svaku cijenu biti prije svega ili isključivo činovnik, ali to nije mogao jer je njegov odnos prema Slavoniji i Srijemu bio višeslojan. Koliko god bio suzdržan u iskazima, rekao je mnogo više nego što je vjerovatno htio pa je zahvaljujući njegovoj spisateljskoj motivaciji moguće raspolagati još jednim ključem za razumijevanje slavonske Podravine.

Drugo. Živeći i radeći na Dravi

U epohi upravo opsjednutoj aktivnom populacionom politikom Slavonija i Srijem u 18. stoljeću bili su rijetko naseljeni predjeli. Taube, poznavalac europskih prilika, usporedio je domaću gustoću

⁶¹ ENGEL, str. 271 – 272.

⁶² ENGEL, str. 272.

⁶³ ISTO.

⁶⁴ ENGEL, str. 35. Taube je isto izrekao na sljedeći način: »*Virovitička županija* (die Veroviticzer-Werowitischer Gespansschaft) počinje na svojoj zapadnoj strani od hrvatske granice, i to od predela u kom je naseljena Đurđevačka regimenta (S. Georger-Regiment), pa se zatim duž Drave pruža dole prema istoku i završava se na četiri obične nemačke milje o onu stranu Oseka, ili otprilike 1 milju niže utoka Drave i Dunava, gde počinje Srem« (TAUBE, str. 151–152).

⁶⁵ ENGEL, str. 291.

naseljenosti s više drugih na različitim stranama: »...na jednoj nemačkoj ili geografskoj kvadratnoj milji ima danas u Saksoniji 2.325 ljudi, u Šleziji 1.922, u Brandenburgju 1.646, u izbornoj kneževini Hanoveru 1.071, u Livonskoj 346 itd. Po mome računu, dolaze u Slavoniji na jednu milju ne više od 203 čoveka, a u Sremu čak samo 169 ljudi; to jest ljudi, žena i dece zajedno.«⁶⁶ U samima Slavoniji i Srijemu, Podravina je u to vrijeme bila mnogo bolje naseljena nego Posavina, civilni predjeli bolje nego vojnokrajški. Najnaseljenija je bila Virovitička županija: »...ovaj je komitat od sva tri najnaseljeniji i ima oko 70.000 ljudi. To čini delom jako stočarstvo kome je uzrok u mnogoj obilnoj paši; delom brodarstvo i ribarstvo na Dravi, koja povezuje Korušku, Štajersku i Hrvatsku sa Slavonijom i Madžarskom (...) i pruža priliku za uzajamnu trgovinu. Odavde se Dravom i Murom vozi za Nemačku za 150.000 forinti žita godišnje.«⁶⁷

S druge pak strane, koprivnička je tvrđava, prema mišljenju T.A., u to vrijeme bila vojno najbolje mjesto u Varaždinskom Generalatu (»der vorzüglichste Orth des *Generalats*«), napose u slučaju uzbune. U slučaju rata, naprotiv, malo bi čemu mogla koristiti.⁶⁸

U istom *Beschreibung*u vrlo je živopisno bilo prikazano tadašnje stanje stare đurđevačke tvrđave, jakog utvrđenja u močvari i s mostom povezanog s naseljem, koja je u to vrijeme već bila »evakuirana« te je služila, pored ostalog, za stan dvojici časnika, ali i kao skladište baruta. Mišljenje je T. A. bilo da bi ova tvrđava u slučaju rata mogla poslužiti kao pouzdano skladište. Ipak je smatrao važnijim istaći potrebu za isušivanjem močvare.⁶⁹

Nasuprot ovakvim sumornim prikazima fortifikacija u Varaždinskom Generalatu, u osječkoj se tvrđavi živjelo drugačije, kao u nekakvu drugom svijetu: »U unutrašnjem delu grada popločani su, pored trga, i svi sokaci. Pločnik je odmah u početku održavala vojska, ali je Glavna komanda 23. februara 1747, pošto je Slavonija prisajedinjena Kraljevini Ugarskoj, dobila nalog da se više ne meša u ovaj posao koji se tiče samo Provincijala; stoga je i Virovitička županija tražila pravo da ubire one dažbine koje se naplaćuju kako od svih lađa što prolaze Dravom tako i od natovarenih kola što stižu

⁶⁶ TAUBE, str. 49.

⁶⁷ TAUBE, str. 152.

⁶⁸ »§ 7ma Von der Festung Kopreinitz. ad § 7ma Diese Festung ware nach meinen *ludicio* noch der vorzüglichste Orth des *Generalats*, wohin sich bey einen *Allarme* eine Zuflucht genommen werden könnte, massen dieselbe in eine 4. Ecke in einer von Erden sehr hoch aufgetragenen Schantze mit 4 *Batterien*, und 4 *Courtinen* eingeschlossen, dann inwendig mit 4 *Palwercken*, eben von Erden aufgeworffen ist, aus denen über die andere *Wercker Ringsherum flänquirt* werden könnte, in dem sehr breiten und etwas tiefen Waßergraben seynd 4 *Revellinen* vor denen *Courtinen* mitten in Waßer alles von Erden sehr hoch aufgeworffen der bedeckte Weg außer dem Wassergraben ist nun ganz eingegangen, jedoch ganz frey von Gebäuden, so daß die Häuser auf 2. oder 3. Seiten etwann 50. bis 60. Schritte vom Graben entfernt stehen, inwendig ist kein sicherer Orth, oder *Casemate* da mindeste zu verwahren, die 2 Thor Gebäude von Ziegel gemauert, kann wohl zu Verwahrung in Friedens ein und anderer *Munition*, oder Geräthe dienen, aber nicht in Kriegszeiten also ist es nur auf einen jahren Anlauff, oder zur Sicherheit eines kleinen Postens gewesen« (BWG, str. 129 – 130).

⁶⁹ »Das Schloß St. Georgen. Diese Festung, wie solche in vorigen Zeiten genennet worden, liegt ganz gemauert in einem Morast bey dem Ort St Georgen, worinn man mittels einer etwann 80 Klaffter langen Brücke kommen müste, das Schloß ist an sich etwann 6 oder 7 Eckig mit einem gemauerten Thurn und sehr dicken Mauerwerck, wo es inwendig einen Hof sehr enge samt einen Brunn hat, die untere Etagge seynd lauter gewölbte Behältnüße wie Casematten, welche man zu Gefängnüß, zu Keller, und Stallungen benutzen kann, in obern Theil hat es etwann 6 Zimmer, alle sehr Illegal und unförmlich, ist ein sehr altes Gebäude, und schon einige 100 Jahr ohne Dachung gestanden, welches der Bischoff zu fünf Kirchen vor etwann 400 Jahren besessen, und wieder eindecken lassen, so daß ich noch bey meiner Zeit, die bischöfliche Wappen in Marmor mit einer Architectur vor dem Eingangs-Zimmer gefunden habe. Dieses Schloß ist um und um mit einer kleinen etwann 4 Klaffter hohen Mauer umfungen, vorher jedoch gegen die Brücken hat es eine starke Mauer von Ziegel etwann 50 Klaffter lang an dessen beeden Enden 2 runde starke Thürmen von Ziegl angebracht seynd, auf welchen Stücke aufgepflanzt waren. Nachdeme aber dermalen der Morast herum in drockenen Jahren also fest, und drocken wird, daß die Leute Brennholz heraus bringen, auch mittels durchgezohenen Cannalen das hinein laufende Regenwasser abgeleitet wird, so ist nun nicht allein diese lange Brücken mittels eines aufgeworffenen Dams abgekürzt, sondern man hofet sogar den ganzen Morast auszudrocknen, und nach und nach den Grund urbahr zu machen. NB: Es ist daher dieses alte Schloß nunmehr eines unter denen evacuirtten Festungen dieses Generalats, und kann nunmehr zu nichts andern ampluirt werden, als daß ein Officier und ein Unterfeldscherer darinn einlogirt ist, auch ein Pulver Depositorium daselbst seye. Bey Kriegszeit aber zu einen guten Depositorio einen sichern bequemen Orth abgeben wurde« (BWG, str. 133 – 134).

u tvrđavu, a već ranije su bile namenjene održavanju pločnika.«⁷⁰ Nadomješten je bio i Sulejmanov most konstrukcijom koja je mogla biti otpornija prema dravskim čudima i destruktivnim ljudskim sklonostima: »Ovde treba pomenuti i novi nasip, završen tek godine 1777, ili takozvani »šose«, koji je takoreći povezan sa lučnim mostom; on u pravoj liniji počinje od krunskog utvrđenja tvrđave s onu stranu Drave i nastavlja se do iza Belja preko svih ritova, i održava vezu sa Ugarskom i pri najvišem vodostaju. Ima u dužini 1200 a u širini 5 hvati. (...)«⁷¹

Nasuprot selektivnim pogledima iz (proto)urbanih perspektiva duž obala Drave, slavonska i srijemska poriječja, uključujući i dravsko, doživljavana su s mnogo više jednostušja, neovisno o tome tko se s njima u vezi očitovao, domaći ili strani svijet: »Vazduh je vrlo raznolik. U sredini zemlje između brda bistar je, čist i zdrav; ali duž 3 reke veoma je nezdrav. Jer te 3 reke često se izlivaju, plave ravnice svud širom i ostavljaju velike močvare, koje ne samo što pokrivaju osmi deo kraljevine, nego od pripeke počinju da se kvare i zaražuju vazduh. Otud nastaju teške groznice, koje uništavaju toliko ljudi, naročito stranaca, da se Osek i Petrovaradin nazivaju *grobljem Nemaca*. Druga nevolja ovoga kraja, koja nastaje zbog baruština, mnogobrojna je i raznovrsna gamad, koja je leti nepodnošljiva.«⁷² Taube nije vidio nikakva drugog dugoročnijeg izlaza osim izgradnje dva plovna kanala, savskog i dravskog, usporednih s rijekama, koji bi stvorili preduvjete za ozdravljenje i kultiviranje oba poriječja: »Najveće dobročinstvo koje bi se moglo ukazati ovoj zemlji bilo bi svakako kad bi se *isušile močvare*,⁸ koje, kao i egipatske, ne samo što pune vazduh rđavim isparenjima a zemlju otrovnim životinjama, nego svake godine uništavaju po nekoliko hiljada ljudi. Kad bi se od Save, onde gde ona ulazi u Slavoniju, iskopao prav plovni kanal, pored brda, dužinom kroz čitav kraj do Zemuna, i drugi duž Drave do Vukovara, onda u ta dva kanala ne samo što bi se izlivala sve mrtve i pokvarene vode, i močvare se isušile same od sebe, nego bi se i skratilo i olakšalo dugo i mučno putovanje Savom, štaviše čitav bi taj kraj postao mnogo prijatniji, veseliji i veći.«⁷³

U ovakvoj su Slavoniji i Srijemu ratarske kulture iziskivale vrlo veliki napor. Za prosvijećeni um poput Taubea korijeni svih nedaća bili su u neprosvijećenim Slavoncima i Srijemcima, »Ilirima«, obje vjeroispovijesti: »Za slabo naseljenu zemlju, čiji stanovnici ne osećaju nikakvu potrebu da rade, ne odgovara u stvari ništa bolje od stočarstva. Ono je dakle glavno zanimanje Ilira u Slavoniji, Srbiji, Bosni, Hrvatskoj itd., koji kao svi surovi narodi vole leni pastirski život više od svakog drugog.«⁷⁴ Dodatno je bio uvjeren da su uzroci bili kulturne naravi jer su imanja iste veličine u Ugarskoj i to s manje plodnom zemljom nego u Slavoniji dobivala veće prinose.⁷⁵ Drugi argument kulturne naravi bio je u vezi s kolonizacijom Nijemaca (»takozvane Švabe«) u Slavoniju i Srijem, koja je u to doba bivala sve ubrzanijom. Oni su nakon prilagodbe na istoj zemlji dobivali veće prinose nego autohtoni »Iliri«. Bili su mnogo vrjedniji i umješniji.⁷⁶

Tradicijske kulture samoodržanja autohtonog stanovništva bile su temeljene na svojevrsnoj »sakupljačkoj« ekonomici. Od stoke se uživalo ono što se od nje moglo dobiti, pod uvjetom da se za nju previše (ili, u suštini, nimalo) ne brine. Uživalo se plodine svakovrsnog raslinja pod uvjetom da ga se kultivira samo onda i toliko koliko je bilo nužno. Jelo se ribu koje je bilo u izobilju u raznovrsnim

⁷⁰ ENGEL, str. 36 – 37.

⁷¹ ENGEL, str. 37.

⁷² TAUBE, str. 18. Bilješka 7, na istom mjestu, glasi: »Komaraca je toliko mnogo da u letnje veče zamrače katkada sunce. Oni su nešto veći nego u Nemačkoj, a njihov ubod više boli i otrovniji je nego kod onih. Bez mreže nad krevetom ne bi se uopšte moglo spavati.«

⁷³ ISTO. Bilješka 8 glasi: »Protiv ovoga sam čuo slab prigovor da su močvare zbog stočne paše neophodne i nužne.« Najveće pojedinačne zarade u Slavoniji i Srijemu toga doba osiguravala je trgovina svinjama i volovima, koja bi se, da su kanali bili izgrađeni, stubokom morala transformirati.

⁷⁴ TAUBE, str. 34.

⁷⁵ TAUBE, str. 47.

⁷⁶ TAUBE, str. 195.

vodotocima pod uvjetom da ulov ribe ne bude više od svojevrsnog, današnjim rječnikom rečeno, sporta.⁷⁷

Putnici su redovito bili najviše ushićeni načinima kako su ribari lovili morunu, veliku riječnu ribu, koja je tada osiguravala unosne zarade.⁷⁸ Najčešće ju se lovilo sitnim varkama: »Moruna je glupa riba, koja ne poznaje sopstvenu snagu, pa se stoga lako daje uhvatiti. (...) Ponekad se riba odupire, razbije čun i povredi ribare. Kad je moruna napola milom, golicanjem ispod vrata, a napola silom odvučena na obalu, ribari je okruže jakim konopcima i trude se da joj bar glavu izvuku na čvrstu zemlju i smesta je razbiju tojagama, a potom celu ribu izbace na suvo i zakolju. Na taj način uhvate u Sremu, osobito na ušću Drave, Tise i Save u Dunav, bezbroj malih i velikih moruna od 5, 6 do 10 centi, pa ili sveže prodaju po 8 krajcara za funtu, ili pak usole i šalju u strane zemlje.«⁷⁹

Najveće zarade ipak je osiguravala, kao što je rečeno, trgovina stokom, napose svinjama i volovima. U njoj su na različite načine sudjelovali pripadnici svih staleža, a redovito je bila prekogranična, povezujući europski Jugoistok sa Srednjom Europom: »Svi Iliri pokazuju veliku naklonost za trgovanje i u njemu su veoma vešti, ali ono kod njih liči pomalo na jevrejsko. Slavonija ima i vrlo povoljan položaj za trgovinu. Jer ona se graniči sa Turskom i Madžarskom, nije daleko od Jadranskog mora, a sa tri strane opkoljavaju je jako plovne reke, koje, sastavši se, teku u Crno more. Međutim, brodarstvo na ove tri reke ima mnogo nezgoda. (...)«⁸⁰

Budući da su se najveće zarade ostvarivale na trgovini svinjama i volovima, teškoće plovidbe rijekama u ovo doba nisu imale odlučujući učinak na trgovinsku razmjenu i ostvarene prihode:

»Količina čekinjara u ovoj pokrajini veoma je velika, ali otprilike trećina toga prelazi ovamo, i to većinom preko Save, iz Srbije i Bosne.

(...) Svinje, kad su već utovljene, gone se najpre u Veliku Kanjižu na prodaju, a otud dalje u Edenburg (Šopronj), gde se svake nedelje pojave austrijski marveni trgovci, pa kupljene čelinjare oteraju u Beč; ono ostalo, što nije našlo kupca ni u Kanjiži ni u Edenburgu (Šopronju), uputi se u Požun, i tako dalje. (...) Ova trgovina je izvanredno važna, a gajenje tih životinja manje skupo. (...)«⁸¹ Sličnim putovima kretali su se i mnogobrojni volovi, s tim što je ritam njihovih transfera od tržišta do tržišta nužno bio usporeniji: »Većina slavonskih volova tera se u Nemačku sasvim polako, da ne bi omršaveli. Velika Kanjiža i Šopronj (*Oedenburg*) u Madžarskoj glavne su pijace slavonske stoke za klanje, koju austrijski trgovci stokom odatle neprestano gone u Nemačku.«⁸²

Treće. Putujući Dravom

Taube je napravio vrlo pregledan uvid u izvoz u Njemačku te uvoz iz Njemačke, kao i izvoz u Ugarsku i uvoz iz Ugarske. U ugarskom slučaju, jedva da se imalo što pripočiti: prvo, »Onamo (tj. u Ugarsku – D.R.) ne ide skoro ništa sem nešto požeškog duvana, građevno i ogrevno drvo i sirova

⁷⁷ »Kako tri glavne reke koje omeđavaju Kraljevinu tako i rečice i potoci što tu izviru neobično su bogate ribama« (ENGEL, str. 369).

⁷⁸ »Kod morune se sve iskorišćava. Njeno meso nalik je pečeno na teletinu i vrlo je prijatna hrana« (TAUBE, str. 32).

⁷⁹ ENGEL, str. 369–371. »Osim morune, često se u 3 glavne reke i u malim rekama hvataju druge dobre ribe; npr. štuke od 20 do 30 funti; šarani od 10 do 12 funti; pastrmke od 4 do 5 funti, i mnoge druge u Nemačkoj nepoznate ribe; (...)« (TAUBE, str. 34).

⁸⁰ TAUBE, str. 90–91. Međutim, koliko god su Drava, Dunav i Sava kao plovni vodotoci osiguravali trgovačkih prednosti, toliko je za promatrača poput Taubea bilo i neshvatljivih prepreka, koje su pricinjale velike štete: »Tako na primer plovidbi smetaju plićaci i peščani sprudovi, drveće koje se nalazi u vodi i vodenice koje često stoje usred reke. Lako bi bilo podići vetrenjače. Sada u čitavoj Kraljevini ima svega jedna vetrenjača, koja stoji kod Đakova« (TAUBE, str. 90–91). Engel je bolje razumio zašto se održavaju vodenice i tamo gdje pricinjaju velike štete. Naime, dravske i dunavske vodenice redom su dobro poslovale i na njima se dobro zarađivalo i to ne samo kada je riječ o onima kojima su pripadale: »Za mlin. kašikaru plaća se 1 forinta, za običnu potočaru 2 forinte, zatim za vodenicu na Dunavu ili Dravi 8 forinti vlastelinu« (ENGEL, str. 73).

⁸¹ ENGEL, str. 368. Slično je ranije pisao i Taube: »Kad izdrže kontumac, turske svinje, ako su uhranjene, teraju se zajedno s domaćim prvo u Veliku Kanjižu na prodaju a odatle dalje u Šopronj, kud svake nedelje diđu austrijski stočarski trgovci na ono što su pokupovali šalju u Beč; ostalo, što nije našlo kupca ni u Kanjiži ni u Šopronju, ide za Požun itd.« (TAUBE, str. 37).

⁸² TAUBE, str. 35.

koža. (...)« i drugo, »Glavni artikal kojim Madžarska snabdeva ovu zemlju jeste so; ostalo ne znači mnogo, na primer tokajsko vino, crvena i crna divljač, povrće i druge sitnice.«⁸³

U njemačkom pak slučaju popisi su u oba smjera bili mnogo duži. Prvo: »Izvoz u Nemačku. Onamo odlazi neopisiva količina ugojenih volova i svinja, sirova svila, neštavljene lisičije, vučje, medveđe, kunine, risove, jazavčeve, puhove itd. kože, kao i kože nekih pitomih životinja, naročito koza, (...) živi dabrovi, vosak i med, pšenica, duvan, usoljena moruna, ajvar ili kavijar, riblji lepak, šljivovica, šišarke za štavljene ili *valonia*, (...) slatki koren (*glycirrhiza*) itd.«⁸⁴ Drugo: »Uvoz iz Nemačke. Nemačka daje Slavoniji sukno srednjeg kvaliteta za oficire i građane u gradovima, grubo sukno za vojnike, pešake i konjanike, čarape, različitu fabričku robu od gvožđa, bakra i cinka, neke instrumente za ranare, noževe, makaze, mačeve, puške, neobrađene topove, barut, šećer i kavu, nešto apotekarske robe, bilja i jednostavnih lekova, bogoslužbene i druge knjige, hartiju, naprstke, igle za šivenje i slične sitnice.«⁸⁵

Ako se izuzme stoka, koja je Dravu prelazila na gazovima koji još uvijek (izgleda) nisu dovoljno istraženi, većina druge robe morala se u to doba prevoziti rijekama, koliko god taj prijevoz bio spor i nesiguran. Naime, još uvijek je bio brži i pouzdaniji nego bilo koji drugi.⁸⁶ Opisujući promet u lukama Zemuna i Beograda u to vrijeme, Taube je zabilježio sljedeće: »Kupa (die Kulpa) i Sava dovode ovamo mnogobrojne lađe i barke iz Hrvatske i i Kranjske sa nemačkom i talijanskom robom; Dravom i Dunavom dolaze lađe iz Štajerske, Madžarske i Austrije sa madžarskom, nemačkom, francuskom, holandskom i engleskom robom. Čim se roba istovari i smesti se u magacine, lađe se natovare turskom robom i šalju natrag. Neke se i prodaju i zbog teške plovidbe uz reku ne vraćaju se u Nemačku.«⁸⁷

Iako prijelazi iz Slavonije i Srijema u Ugarsku preko Drave i Dunava nisu podlijegali sanitarnim ograničenjima, osim u situacijama iznimnih opasnosti, nerijetko su bili pogibeljni, a redovito neugodni, naročito zimi, kada su se mogli pretvoriti u pravu moru : »Putnik je dakle primoran da ih, s kolima i konjima, prelazi u plitkim čamcima i skelama, i često uz opasnost po život. Ipak, prevoz je besplatan i na većini mesta obavljaju ga vojnici brodari ili pontonjeri. Ali zimi on se zbog leda katkada prekida na nekoliko dana; i tada putnik često mora da se strpi u kakvoj jadnoj seljačkoj potleušici koja nema čak ni prozora.«⁸⁸ K tome, na velikoj razdaljini od Virovitice do Zemuna bilo

⁸³ TAUBE, str. 95 i 96.

⁸⁴ TAUBE, str. 94 – 95.

⁸⁵ TAUBE, str. 96.

⁸⁶ Kakva je s time u vezi bila situacija u Varaždinskom Generalatu, zorno opisuje T. A.: »Von der Ein- Aus- und Durchfuhr der Waaren, und den beyläufigen Verhältnus, als dadurch sich vermehrenden, oder vermindernden Geldes. Soviel als meines wenigen Orts davon Bericht geben kann, so ist durch dieses Land eine einzige Land-Strasse aus Steuermarkt über Kopreinitz längst der Drau nacher Verovicza in Sclavonien, oder heraus über Kopreinitz, Kreutz oder Warasdin nacher Italien: Sonsten durch das übrige Generalat ist keine förmliche Passage Strasse, worauf eine merkliche Quantitaet Fuhren gehen. Alles was meines Wissens darauf aus Sclavonien oder Hungarn über die Drau geführet wird, ist der Taback bey Dernya, dann aus Sclavonien über St Georgen, gegen Kopreinitz dem Welschland zu: Sodann bisweilen Getreyd, wann in Italien oder Venetianischen eine Noth, oder in der Steuerischen, oder Kärnterischen Gegenden Frucht Mangl ist. Das Generalat hat dabey nur soviel Nutzen, daß auf der Drau Überfuhr, und zu St Georgen die vorgeschriebene Mauth durch die Tariffmäßigen Tax etwas erge biger einbringt, dann daß einige Fuhren von denen Gränitzern dabey geliefert werden, welches mithin für sie ein Verdienst ist« (BWG, str. 33, 11 – 32; str. 34, 1 – 12). Kada čovjek zna kolika je bila erarska tlaka u Vojnoj krajini u to doba – ekscesivno visoka – ne može ne zapitati se kako je uopće bilo moguće ne održavati prometnice koje su se državnim vlastima mogle višestruko isplatiti, tim više što je bila riječ o »prastarim« trgovačkim putovima. Najbolji je primjer trgovina krajišnicima i ne samo njima prijeko potrebnom kamenom solju, koja je išla preko Drnja: »So bestehet eine Art Handlung mit dem Meer-Salze, welches durch Karlstädter Gränitzer oder Leute aus den Litorali Austriaco selbsten auf Pferden herein gebracht, und für Waitzen eingetauschet wird. Nur was bey der Drau liegt, gebrauchet bisweilen das Stein Salz, dessen Verlag Staatt zu Dernya ist, weilen aber diese Karlstädter mit ihren Pferden das ganze Land durchstrichen, so finden die Gränitzer ihren Handel gleichsam für der Thür des Hauses« (BWG, str. 31, 10 – 24).

⁸⁷ TAUBE, str. 234.

⁸⁸ TAUBE, str. 15.

ih je svega osam: »Najvažniji prelazi prema Mađarskoj, računajući od zapada na istok, jesu: 1) barčki kod sela Barča, nedaleko od Virovitice, 2) pokraj Valpova, 3) kod Oseka, 4) kod Iloka, 5) pokraj Petrovaradina, 6) pokraj Karlovaca i 7) kod Slankamena. Između Zemuna i Beograda prevoz je jak.«⁸⁹

BWG sadržava vrlo lijep prikaz providbe Dravom na području Varaždinskog Generalata.⁹⁰ Plovilo se splavima ili malim, kratkim brodovima i to samo nizvodno. Uzvodno to nije bilo moguće i to ne zbog dubine vode nego zato što nije bilo uređene vuče plovila (*Treppel Weg*). Rijeka je imala mnoštvo rukavaca i zavoja te bi se uzvodna vuča svaki čas morala prebacivati s jedne strane vodotoka na drugu.

Inače, splavi i čamci su se ponajčešće spuštali Murom iz Graza, prevozeći robu izrađenu iz željeza i drveta, kao i iz drugih materijala, a koja je pristizala čak iz Regensburga. Plovilo se s velikim rizicima, a posebno su opasna bila plutajuća srušena stabla s korijenjem itd. Robu je bilo teško sačuvati suhu pa se i tome moralo doskočiti na neki način prije nego što bi došla do svojih kupaca.

T. A. je također bio mišljenja, kao i Taube, da je jedino moguće rješenje za teškoće plovidbe prokopati kanal, »geometrijski« izravnati vodotok te smanjiti na najmanju moguću mjeru učinke poplava.

Prema piscu *Beschreibung*, u Drnju je od 1. kolovoza 1770. godine, s vladarskim privilegijem, bila utemeljena kompanija za plovidbu Dravom do Osijeka, što je značilo da su se čamci i splavi u prometu morali ravnati prema propisima spomenutog privilegija.

Time su vojne vlasti u Varaždinskom Generalatu bile potaknute početi razvijati u Drnju brodogradnju i to s ambicijom da počnu graditi čak i »kleinern *Transport Schiffe*«. S time u vezi uputili su bili dvanaest mladih krajišnika u »Kloster Neyburg in Oestereich«, kod Beča, da se osposobe za riječni brodograđevni zanat.

Na području Varaždinskog Generalata bilo je nekoliko prijelaza preko Drave (Drnje, Molve, Novigrad, Virje i Brod), ali je samo skela u Drnju bila u dobrom stanju i poslovala u skladu s vojnim propisima.⁹¹ U ostalim se slučajevima radilo o seoskim prijelazima preko rijeke, potrebnima onima koji su imali svoje posjede s druge strane rijeke. Održavali su ih sami krajišnici. Jedino je skela u Brodu (Ferdinandovac) bila u nešto boljem stanju.

Zaključak

Prosvijećeni Taube, austrijski domoljub, uskliknuo je u jednom trenutku, pišući svoj *Beschreibung*: »Tek otkako je *slavni Josif II* usreo ovu zemlju triput svojim prisustvom, prišlo se popravljajući puteva, nasipa i malih mostova.«⁹² Cijelo je desetljeće dijelilo Taubea i Engela, desetljeće u kojemu su mnoga ushićenja – u iščekivanju *Alleinherrschaft* Josipa II., kao početka prosvijećenog »zlatnog doba« u povijesti Habsburške Monarhije – splasnula, ali u kojemu nije nestalo potrebe da se za »opće dobro« učini sve ono što je u stjecajima okolnosti moguće učiniti u obzorju, danas bismo rekli, »konzervativne modernizacije«. Iako je mnogo toga zajedničko Taubeu, T. A. i Engelu u pristupu

⁸⁹ ISTO.

⁹⁰ BWG, str. 178 – 181.

⁹¹ »Diese bestehet auf einer quer übergezochenen Sail auf 2 Schiffen, die eine Brucken *formiren*, und weil der Fluß daselbst doppelten Lauf hat, so ist über den eigentlichen Strohm eine starke Hölzerne Brucken im Jahr 1781 geschlagen worden, davon wird das *Naulum* nach einer Alten noch von den Steyerischen Landständen vorgeschriebenen *Tariffe*, oder die Überfuhrs *täx* abgenommen, und in die *Generalats Revenüen* gezogen, *dependirt* auch nur von *General Commendo* und der *Hohen disposition* des Hof Kriegs Rath ab, ohne daß die Hungarische Cammer nach der Allerhöchsten entschliessung det[t]o 10ten April 1769 dabey zu interveniren hat« (BWG, str. 179 – 180).

⁹² TAUBE, str. 17.

opisu Slavonije i Srijema, odnosno, Varaždinskog Generalata, Taubea kao svjedoka jozefinizma prije Josipove samovlasti prije svega mentalno štošta je dijelilo od druge dvojice pisaca, koji su svoje opise radili u doba Josipove samovlasti, kada su mnogima već bile očite njezine unutrašnje granice, ali s očitim vlastitim unutrašnjim odmakom od krajnjih posljedica jozefinizma.⁹³ U jozefinističkom imaginariju rijeke su imale posebno mjesto. U doba kada su još uvijek bile rijetke prometnice koje su jamčile brži protok ljudi, roba i ideja, rijeke su svim ograničenjima unatoč bile i stvarnost i nada u ubrzavanju veza među ljudima i zemljama te u otvaranju novih razvojnih mogućnosti društava na pragu tradicije i modernizacije. Slavonija i Srijem sa svoje tri velike rijeke – Dravom, Dunavom i Savom – te Varaždinski Generalat s Dravom i Savom bili su i suvremenicima predjeli velike budućnosti, ali i male, skućene sadašnjosti. U takvoj je tenziji Drava, najudaljenija rijeka od neposrednog osmanskog susjedstva i najbliža srednjoeuropskim razvojnim epicentrima, privlačila posebnu pozornost. Ovaj je rad doprinos razumijevanju povijesti Drave i Podravine u takvu kontekstu, slijedeći tradiciju koju baštinimo od Luciena Febvrea.⁹⁴

Summary

Friedrich Wilhelm von Taube, an Austrian patriot, while writing his *Beschreibung* of Slavonia and Sylvania in 1777, ended one of his chapters: »It was only after Joseph II made this country happy paying his visit for the third time, that roads, dams and small bridges were reconstructed.« Within a decade degrading Taube, an unknown T. A., author of a *Beschreibung of the Warasdiner Generalate* (1783.) and Franz Stefan Engel, author of another regional *Beschreibung* (1786) from each other, excitings about the Joseph II's 'grand designs' almost disappeared. But, it was not all the same with a need to contribute to the regional *bonum commune*, whenever it was possible within a horizon of a »conservative modernization«. Taube, T.A. and Engel, while writing about the region, actually shared an approach to the description of the region, in josephinistic terms. On the other side, Taube, writing down before Joseph II was crown, and T. A. and Engel after it, were witnessing at the same time changes towards Joseph II's reformist obsessions, put down their descriptions in terms of another approach to imperatives of 'conservative modernization' of the Drava River Valley, which was relying much more on traditions than on the unprevisable modernistic fervour. Both rivers, Drava and Sava, were promising for a much better future of the people in the region, but the rivers as they were at that time were depriving contemporaries down to the level of a mere survival. Chances of the Drava valley were much better for the futur than in the case of the Sava valley, due to the fact that the Drava River was a direct link to the Central Europe, in opposition to the river Sava, which was belonging both to the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire.

⁹³ Vidjeti: HELMUT REINALTER (Hrsg.), *Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus*, Wien 2008. i ocjenu Sebastian Hansena (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2009-2-007>).

⁹⁴ ALBERT DEMANGEON, LUCIEN FEBVRE, *Le Rhin: problèmes d'histoire et d'économie*. Colin. Paris, 1935. – XII, 304.; LUCIEN FEBVRE, *Der Rhein und seine Geschichte*. Frankfurt am Main, 1994, 1995².

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen VII. / Broj 7
Zagreb - Samobor 2011.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/61-20-148, fax: +385/1/61-56-879

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Sekcija za gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti Zagreb
(moderator: Hrvoje Petrić)

Međunarodni istraživački projekti: »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu« (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić) i Triplex Confinium - »Hrvatska riječna višegraničja« (voditeljica: doc. dr. Nataša Štefanec) Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Urednici / Editors-in-chief:

Hrvoje Petrić, Drago Roksandić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Močanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (*Zagreb, Hrvatska*), Daniel Barić (*Le Havre-Pariz, Francuska*), Slaven Bertoša (*Pula, Hrvatska*), Zrinka Blažević (*Zagreb, Hrvatska*), Tatjana Buklijaš (*Cambridge, UK*), Boris Golec (*Ljubljana, Slovenija*), Hrvoje Gračanin (*Zagreb, Hrvatska*), Paul Hirt (*Tempe, SAD*), (Andrej Hozjan (*Maribor, Slovenija*), Halil İnalçik (*Ankara, Turska*), Egidio Ivetić (*Padova, Italija*), Silvije Jerčinović (*Križevci, Hrvatska*), Karl Kaser (*Graz, Austrija*), Isao Koshimura (*Tokio, Japan*), Marino Manin (*Zagreb, Hrvatska*), Christof Mauch (*München, Njemačka*), Kristina Milković (*Zagreb, Hrvatska*), Ivan Mirnik (*Zagreb, Hrvatska*), Mirjana Morosini Dominick (*Washington D.C., SAD*), Géza Pálffy (*Budimpešta, Mađarska*), Daniel Patafta (*Zagreb, Hrvatska*), Lajos Rácz (*Szeged, Mađarska*), Gordan Ravančić (*Zagreb, Hrvatska*), Marko Šarić (*Zagreb, Hrvatska*), Mladen Tomorad (*Zagreb, Hrvatska*), Jaroslav Vencalek (*Ostrava, Češka*), Milan Vrbanus (*Slavonski Brod, Hrvatska*), Zlata Živaković Kerže (*Osijek, Hrvatska*)

Prijelom / Layout:

Saša Bogadi

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN:

1845-5867

Tisak i prijelom/ Layout and print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2011.

Adresa uredništva / Mailing address:

Hrvoje Petrić (urednik)
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: h.petric@inet.hr

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije

PRIKAZI KNJIGA

Gyulai Eva, Horvath Zita, Turbuly Eva, Gospodarstvo i društvo međimurskog vlastelinstva u 17-18. stoljeću (Andreja Talan)	140
Joan Dunayer, Specizam, Diskriminacija na osnovi vrste (Tomislav Krznar)	142
Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja, vol. IX, broj 17 (Tomislav Krznar)	145
Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja, vol. IX, broj 18 (Tomislav Krznar)	148
Tomislav Krznar, Bioetički mozaik (Hrvoje Jurić)	150
Ian G. Simmons, Globalna povijest okoliša: od 10000. pr. Kr. do 2000. n. Kr. (Aleksandra Đurić)	151
J. Donald Hughes, Što je povijest okoliša? (Aleksandra Đurić)	154
Zapisnik franjevačkog samostana u Našicama. Knjiga I (1739. – 1787.) (Danijel Patafta)	156
Slaven Bertoša, Osebjuno mjesto austrijske Istre: Lupoglavski kraj u srednjem i novom vijeku (Igor Eterović)	158
Radovi Zavoda za znanstveni rad u Varaždinu, br. 22 (Iva Potočnik)	161
Historia Varasdiensis. Časopis za varaždinsku povjesnicu br. 1 (Iva Potočnik)	162
Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, br. 42 (Igor Razum)	163
Prostorno planiranje u Jugoistočnoj Europi (Do Drugog svetskog rata) (Marko Šarić).....	165
Molve – ljudi, selo i okoliš u dugom trajanju, društvo za povjesnicu i starine (Dragutin Feletar)	168
ZNANSTVENI SKUPOVI	170
UPUTE SURADNICIMA / INSTRUCTIONS TO CONTRIBUTORS	179

Popis suradnika u časopisu »Ekonomska i ekohistorija«, broj 7 (2011.):**Karl Kaser**, Universität Graz**Drago Rokсандić**, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu**Daniel Barić**, Université François-Rabelais, Tours**Hrvoje Petrić**, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu**Zoltán Hajdú**, Centre for Regional Studie, Hungarian Academy of Sciences, Pečuh**Mira Kolar-Dimitrijević**, Draškovićeve 23, Zagreb**Harald Heppner**, Universität Graz**Nataša Kolar**, Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož**Željko Holjevac**, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu**Igor Žiberna**, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru**Mirela Slukan Altić**, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Zagreb**Ljudevit Tropan**, Hrvatske vode Zagreb**Andreja Talan**, student, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu**Tomislav Krznar**, Veleučilište u Karlovcu**Hrvoje Jurić**, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu**Aleksandra Đurić**, Sveučilište Eötvös Loránd u Budimpešti**Dragutin Feletar**, član suradnik HAZU, Zagreb-Koprivnica**Daniel Patafta**, Katolički bogoslovni fakultet, Sveučilište u Zagrebu**Igor Eterović**, Lovran**Iva Potočnik**, Varaždin**Igor Razum**, student, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu**Marko Šarić**, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu**Vladimir Šadek**, Koprivničko-križevačka županija**Csaba G. Kiss**, Sveučilište Eötvös Loránd u Budimpešti**Vjeran Kursar**, Filozofski fakultet, Zagreb

Ekonomska i ekohistoriju referiraju:

HISTORICAL ABSTRACTS, ABC CLIO Library, Santa Barbara, California, USA

AMERICA: HISTORY AND LIFE, Washington, USA

JOURNAL OF ECONOMIC LITERATURE (JEL), Pittsburgh, USA

CENTRAL AND EASTERN ONLINE LIBRARY, Frankfurt am Main, Deutschland

ECONLIT - AMERICAN ECONOMIC ASSOCIATION, Nashville, USA